

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**KİLİKYA ERMENİLERİ VE HAÇLILAR ARASINDAKİ SİYASİ DİNİ VE KÜLTÜREL
İLİŞKİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARZU PERÇİN

MAYIS – 2019

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**KİLİKYA ERMENİLERİ VE HAÇLILAR ARASINDAKİ SİYASİ DİNİ VE KÜLTÜREL
İLİŞKİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arzu PERÇİN

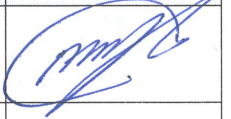

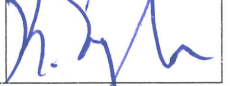
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÇOĞ

MAYIS – 2019

TRABZON

ONAY

Arzu PERÇİN tarafından hazırlanan “Kilikya Ermenileri ve Haçlılar Arasındaki Siyasi, Dini ve Kültürel İlişkiler” adlı bu Çalışma 10.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / ~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı'nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. M. Aladdin YALÇINKAYA	Başkan	☒	☐	
Prof. Dr. Mehmet ÇOĞ	Üye	☒	☐	
Doç. Dr. Kemal SAYLAN	Üye	☒	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylıyorum.

Prof. Dr. Yusuf SÜRME
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ediyorum.

Arzu PERÇİN

16.05.2019

ÖNSÖZ

Ortaçağ zaman diliminde meydana gelen Haçlı seferleri insanlık tarihinin şüphesizki en önemli olaylarından biridir. Sıradan bir savaşlar dizisi olmasından ziyade hem Avrupa kıtasında hem de Orta Doğu dünyasında Haçlı seferleri sosyal, ekonomik, dini ve siyasi nedenleri ve sonuçları açısından uzun yıllardır araştırma konusu olmuştur. 1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu topraklarının Türk iskanı ile şekillenmeye başlaması bölgede zaten varlığı devam eden Bizans, Ermeni, Süryani ve diğer etnik topluluklarında hayatlarını etkilemiş ve bu durumdan rahatsızlık duymaları sonucu Avrupa kıtasında yaşayan dindaşlarından yardım istemeleri gereği kendilerince hasıl olmuştur. Haçlı ordularının nasıl oluştuğu kullanılan argümanlar, halkın motivasyon kaynağı, sefer güzergahları yaşanan savaşlar ve ele geçirilen yerler gibi seferlerin siyasi tarihini oluşturan kısımları Avrupa, Türk, İslam, Ermeni, Yahudi ve Bizans gibi dönemin ana kaynaklarında detaylı şekilde ele alınmıştır.

Ülkemizde Haçlı seferleri daha çok Selçuklularla olan ilişkisi açısından ele alınmış ve bu alan araştırma konusu olarak işlenmiştir. Tezimizin konusunu oluşturan Haçlılar ve Kilikya Ermenileri arasında yaşanan siyasi ilişkiler hakkında ana kaynaklar ve araştırma eserlerde sıkça işlenmiş olmasına rağmen dini, kültürel ve sosyal alanda meydana gelen münasebetlere sadece Ermeni tarihçiler literatür çalışmalarında yer vermiştir. Tezimiz hazırlarken kaynak ve araştırma eserler ışığında iki bölüm olarak planlanmıştır. Birinci bölümde genel olarak Ermeni tarihine değinildikten sonra Haçlı seferlerinin nedenlerinin ve siyasi boyutunun genel bir özetinin aktarılmasının devamında Kilikya Ermenileri ve Haçlılar arasında yaşanan ilişkiler anlatılmıştır. İkinci bölümünde ise Kilikya Ermeni tarihine ışık tutulmaya çalışıldıktan sonra Haçlı ordusunu oluşturan genel itibari ile Latin kültürüne mensup insanlar ve Kilikya Ermenileri arasında meydana gelen kültürel, sosyal ve dini ilişkilere değinilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmam esnasında konunun belirlenmesi, detaylandırılması kaynaklara ulaşılması açısından hiçbir desteğini esirgemeyen ayrıca bu süreçte sabrı ile çalışmamın nihayete ermesini sağlayan danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet Çoğ'a, ve eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği bulunan tüm hocalarıma teşekkürlerimi arz ediyorum. Ayrıca öğrenim hayatım boyunca hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ailem ve eşime de teşekkürlerimi sunarım.

Mayıs , 2019

Arzu PERÇİN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET.....	VII
ABRASCT.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1-14

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KİLİKYA ERMENİLERİ VE HAÇLILAR ARASINDA MEYDANA GELEN SİYASİ İLİŞKİLER.....	15-43
1.1. Ermenilerin Genel Durumu ile Menşei ve Tarihi Coğrafyası.....	15
1.2. Genel Hatları İle Ermeni Tarihi.....	16
1.3. Haçlı Seferleri (1096 – 1291) ve Kilikya Ermenileri.....	23
1.3.1. Haçlı Seferleri ve Seferlerin Ortaya Çıkmasına Neden Olan Etkenler.....	23
1.3.2. Haçlı Seferlerinin Siyasi Ekonomik ve Dini Nedenleri.....	25
1.3.3. Haçlı Seferlerinin Başlaması ve İlk Öncü Birlikler.....	29
1.3.3.1. I. Haçlı Seferi (1096 – 1099).....	30
1.3.3.2. II. Haçlı Seferi (1147 - 1149).....	31
1.3.3.3. III. Haçlı Seferi (1189 – 1191).....	33
1.3.3.4. IV. Haçlı Seferi (1202 – 1204).....	34
1.4. Haçlı Seferleri Süresince Kilikya Ermenileri ve Haçlılar Arasındaki Siyasi İlişkiler.....	35
1.4.1. I. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri.....	36
1.4.2. II. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri	39
1.4.3. III. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

2. KİLİKYA ERMENİLERİNİN TARİHİ VE HAÇLILAR ARASINDAKİ DİNİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER.....	44-78
2.1. Ermeni Yerleşimine Kadar Kilikya Bölgesinin Tarihsel Coğrafyası Ekonomik ve Siyasi Durumu.....	44

2.2. Ermenilerin Kilikya'ya Göç Etmeleri.....	47
2.3. Philaretos Brachamios ve Ermeni Prensligi (1071 – 1086).....	49
2.4. Kilikya Ermeni Krallığı'nın Kuruluşu.....	52
2.5. Hetumlular ve Kilikya Ermeni Krallığı.....	57
2.6. Haçlı Seferleri Süresince Kilikya Ermenileri ve Haçlılar Arasında Yaşanan Dini İlişkiler.....	64
2.7. Haçlı Seferleri ve Sonrasında Kilikya Ermenileri ve Haçlılar Arasında Yaşanan Kültürel İlişkiler.....	69
2.8. Kilikya Ermeni Kültürünü Gelişmesi ve Ön Plana Çıkan Entelektüel İsimler.....	72
SONUÇ.....	79
YARALANILAN KAYNAKLAR.....	82
EKLER.....	90
Ek: 1.....	91
Ek: 2.....	92
ÖZGEÇMİŞ.....	93

ÖZET

Eski çağlardan beri Roma, Pers, Sasani ve Bizans'ın nüfuzu altında yaşayan ve var olma mücadelesi veren Ermeniler siyasi ve dini olarak çok büyük baskılara maruz kalmıştır. Özellikle aynı dinin mensubu olmalarına rağmen Bizans'tan gördükleri techir ve baskılar karşısında Anadolu'da herhangi bir siyasi varlık oluşturulmasına izin verilmeyen Ermeniler, Kilikya bölgesine giderek buranın coğrafya şartlarını lehlerine çevirmiş ve siyasi bir oluşum içine girmeye çalışmışlardır. 1071 sonrası Anadolu'yu yurt edinmeye başlayan Türkler'in bölgede etkin olması ve Bizans'ın sürekli olarak Ermenileri hakimiyet altına almaya çalışmalarından ötürü bir siyasi birlik kuramayacağını idrak eden Ermeniler güçlü bir müttefiğe ihtiyaç duymuşlardır. İşte bu noktada papalık kurumuna siyasi birliklerini temin edebilmek için yardım çağrısında bulunan mektup ve elçiler göndermişlerdir.. Ermeniler'in yanı sıra Bizans'ta papalığa yardım çağrısı ihtiva eden mektuplar yazınca bu çağrılar seferlerin başlamasına etki etmiştir. Haçlı seferleri süresince Haçlılara Bizans'tan ve diğer topluluklardan daha fazla lojistik, ve askeri desteği veren Ermeniler evlilikler yoluyla da Haçlılarla akrabalık bağları kurmuşlardır. Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Haçlı Prenskipliği ve Kudus Haçlı Krallığı'nın kurulmasında büyük destekler veren Kilikya Ermenileri çıkarları doğrultusunda zaman zaman Türkler, Moğollar ve Memlûklüler ile de işbirliğine gitmiştir. Seferler boyunca sadece siyasi değil kültürel ve dini olarak da bir etkileşim yaşanmış Kilikya Ermenileri Ortaçağ kültür ve medeniyeti açısından yüksek bir kültür seviyesine ulaşmıştır. Papanın Kilikya Ermeni kralı II. Hetum'a krallık tacını tevdi etmesi ile Krallık payesini elde etmiş olan Kilikya Ermenileri varlıklarını uzun süre devam ettirememiş ve nihayetinde tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kilikya, Ermeniler, Haçlılar, Din, Kültür,

ABSTRACT

The Armenians who lived under the influence of Rome, Persia, Sasanians and, Byzantine from the ancient times and who struggled to exist were exposed to great pressures politically and religiously. Although they were the members of the same religion, they were not allowed to establish a political entity in Anatolia because of the relocation and oppression by Byzantium and they tried to enter into a political formation by going to the Cilicia region and turning the geography conditions into their favor. The Armenians who realized that the Turks, who started to acquire Anatolia after 1071, were active in this region and that they could not establish a political unity because the Byzantines were constantly trying to dominate them, needed a strong ally. At this point, they wrote letters to the papal institution calling for help in order to provide political association. In addition to the Armenians, Byzantine wrote some letters to call for help to papal institution and all this developments have contributed to the beginning of the Crusades. During the Crusades, Armenians who gave more logistics and military support to the Crusaders than the Byzantines and other communities had established kinship ties with the Crusaders through marriages. The Cilicia Armenians, who gave great support to the establishment of the Urfa Crusader County, the Principality of Antioch, and the Kingdom of Jerusalem, also cooperated with the Turks, the Mongols and the Mameluks in line with their benefits. Throughout the Crusades, Cilicia Armenians who were not only politically but also culturally and religiously interacted, reached a high level of culture in terms of medieval culture and civilization. The Pope entrusted the kingdom crown to Hetum II who was the King of Cilicia Armenians, had acquired the kingdom but they could not maintain their existence for a long time and eventually took their place in the history pages.

Keywords: Cilicia, Armenians, Crusaders, Religion, Culture,

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.g.e. :** Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tez
AİBÜ: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜSBE: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
C: Cilt
Çev: Çeviri
DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı
EAE: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Ed: Editör
FÜİFD: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Haz: Hazırlayan
İA: İslam Ansiklopedisi
İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
OMÜİFD: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
P: Page (Sayfa)
s: Sayfa
S: Sayı
SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter: Tercüme
TİD: Tarih İncelemeleri Dergisi
Trans: Translate (Çeviri)
TTK: Türk Tarih Kurumu
V: Volume (Cilt)
Yay: Yayınlayan

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca savaşlar, göçler, doğal afetler ve ekonomik sıkıntılar beraberinde büyük değişimleri meydana getirmiştir. Tarihi olaylar yaşanan süreç içerisinde meydana getirdiği değişikliklerden çok daha fazlasını yıllar sonrasında bile devam ettirme özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. İşte Ortaçağ tarih zaman diliminde meydana gelen Haçlı seferleri hem yaşandığı dönemde hem de sonrasında büyük önem arz eden bir savaşlar dizisidir. Anadolu coğrafyasının stratejik önemi bünyesinde barındırdığı her etnik ve dini grup açısından büyük bir ehemmiyete haiz olmuştur. 1070’li yılların hemen öncesinde Orta Asya’dan başlayan Türk akınları ve sonrasında 1071 yılında meydana gelen Malazgirt savaşından sonra sonra Türk iskanının başlaması ile siyasi kültürel ve sosyal anlamda dengeler değişmeye başlamıştır.

Anadolu coğrafyasının bu yeni sakinleri dönemin hakim gücü Bizans başta olmak üzere Ermeniler ve diğer milletleri rahatsız etmiş ve yardım arayışı içine girmelerine neden olmuştur. Sadece Türklere karşı duyulan memnuniyetsizlikten daha ziyade aynı topraklarda yaşamalarına rağmen farklı kültür ve dini inanışa ya da mezhebe bağlı olmaları kendi aralarında da bir huzursuzluk ve düşmanlığa yol açmış bu nedenle devamlı olarak muktedir olandan destek isteme hep var olmuştur. İşte bu nedenle Ermeniler, patrikleri II. Grigor Vkyaser aracılığı ile 1074 yılında papa VII. Gregory’e bir mektup yazarak yardım istemiş fakat bu çağrı karşılık bulamamıştır.¹ Ermenilerden sonra Bizans’ında 1089 yılında papalığa mektup göndermesi ve destek talep etmesi Avrupa’da Haçlı orduları kurulmasını fikrini ateşlemiştir. Böylesi bir hareketin başlama nedeni olarak sadece yardım istekleri ile açıklamak elbette mümkün değildir. Hem batılı hem de doğulu tarihçilerin seferlerin başlama nedenleri konusunda oldukça çeşitli sebeplerin olabileceği şekilde araştırmalar yapmıştır.

Batılı tarihçilerin araştırmaları incelendiğinde genel kanı dini temeller üzerine kurulu bir oluşum olduğu yönündedir.² Avrupa kıtasının o yüzyıllardaki durumu incelendiğinde dini nedenlerin sefere başlamada ana etken olmaktan ziyade bir motivasyon kaynağı olduğunu söylemek daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Soylular, şövalyeler, din adamları ve sıradan insanlar gibi toplumun hemen her kesiminden fertlerin katıldığı bir seferin çok farklı nedenleri bulunmaktadır. Herkes kendi inandığı değerler açısından iştirak etmiştir bu nedenle birçok farklı

¹ Charles A. Frazee, "The Christian Church in Cilician Armenia; It's Relations with Rome and Constantinoble to 1198", **Church History**, 45 (2), Cambridge 1976, s. 169.

² Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefeleri" **Haçlı Seferleri Tarihi Makaleler-Bildiriler-İncelemeler**, Haz. Ebru Altan, Dünya Kitapları, İstanbul 2007, s. 1-5.

sebebin seferlerin başlama nedeni olduğu aşıkardır. Kutsal toprakları kurtarmak parolası ile Avrupa kıtasında açlık ve sefalet içerisinde yaşayan halk Türklerin ve Müslümanların üzerine kanalize edilerek papalık tarafından birçok kazanç elde edinmek istenmiştir. Din adamlarının Hristiyan Birliği tesis etme istekleri maddiyat gerektiren bir eylem olduğu için kilise dini söylemleri çok fazla ön plana çıkarmıştır. Ayrıca doğu dünyasının zenginlikleri de efsanevi şekilde işlenmiş ve halk cezbedilmeye çalışılmıştır. Avrupa’da bizzat sefere katılmayan fakat yüklü miktarda bağışta bulunan birçok zengin aile hem kiliseye hemde askerlere lojistik destek vermiştir. Bir çok papanın hayali olan II. Urban’ın 1095 yılında gerçekleşen Clermont konsilinde yaptığı çağrı ile toplanan Haçlı orduları 15 Ağustos 1096 tarihinde harekete geçmiştir. Böylece papalık, Hristiyan dünyasının tek lideri olmak, Ortodoks Patrikliğini devre dışı bırakmak ve Doğu Akdeniz ticaret gelirlerinden pay almak için *Tanrı Böyle İstiyor (Deus lo volt)* sloganıyla emellerini gerçekleştirme yolunda büyük bir başlangıç yapmıştır.³

Hugue de Vermandois, Godefroi de Bouillon ve Raymond de St. Gilles komutasındaki Fransızlar ile Bohemond komutasındaki İtalyanlar’ın bulunduğu I. Haçlı orduları yaklaşık 200 yıl kadar sürecek bir sefere çıkmıştır. Haçlı seferi süresince Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Haçlı Prensliği ve Kudüs Haçlı Krallığı ile Trablus Haçlı Kontluğu kurmuş olan Latinler ve Papalık büyük bir başarı elde etmiş ve önemli bir itibar tesis etmiştir. I. Haçlı seferi 1096-1099 yılları arasında II. Haçlı seferi 1145-1149 ve III. Haçlı seferi ise 1189 yılında başlamış 1291 yılında Memlüklü Sultanı Halil bin Kalavun’un Akka kentinin Haçlılardan geri alınmasıyla seferler sona ermiştir.⁴

Haçlı seferlerinin başlaması ve Haçlı ordularının Anadolu topraklarına girmesinden sonra büyük bir destek vermeleri açısından Kilikya Ermenileri bu seferlerin en büyük müttefiki olmuştur. 1070’li yıllarda Ermeni Ardruni sülalesine mensup Apılkarip adında bir asilzadenin Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos tarafından önce Tarsus şehri yöneticiliğine sonrasında ise Kilikya valiliğine atanması Ermenilerin bu bölgeye yerleşmesine zemin hazırlamıştır. İlerleyen yıllarda Ermenilerin Kilikya’ya göçleri hızlanmış ve Philaretos Brachamios isimli bir Ermeni beyi bölgede Kilikya Ermeni Prenslığının kurulmasını sağlamıştır.⁵ Kilikya Ermenileri Rupenli ve Hetumlu olmak üzere iki aile tarafından idare olunmuştur. İlk olarak hakimiyete Rupenli ailesi gelmiş Rupen oğlu Konstantin zamanında Haçlı seferlerine verilen destek sonucu Kilikya Ermeni prensi Rupen oğlu I. Konstantin Haçlı kontlarınca Baron ünvanı ile ödüllendirilmiştir. Baron ünvanı ile Kilikya Ermenilerini yönetilen Kilikya Ermenileri II. Leon

³ Şaban Ali Düzgün, “Bir Şiddetin Anatomisi: Müslüman ve Latin Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler”, **EskiYeni**, S.4, Kış 2007, s. 19.

⁴ Akka Kuşatması ve Halil bin Kalavun için bkz: Abdulkerim Özyadın, “Halil b. Kalavun”, **İA**, C. 15, TDV yay, İstanbul 1997, s. 319-320.

⁵ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 147.

zamanında 6 Ocak 1198 tarihinde Papa III. Celestin tarafından krallık payesi ile ödüllendirilmiş ve böylece Kilikya Ermeni Krallığı tesis edilmiştir. Papa tarafından II. Leon'a verilen bu paye Ermenilerin Haçlı ordularına yaptığı desteklere karşı bir ödüllendirme mahiyetindedir.⁶

Haçlı komutanlarından I. Baudouin'in hizmetine giren Kilikya Ermeni liderlerinden Kong Vasil'in kardeşi Bagrat, Haçlılara rehberlik hizmetinde bulunmuştur.⁷ Ermeniler güzergah desteği dışında uzun süren kuşatmalar boyunca açlık sıkıntısı çeken Haçlı ordularına iâşe desteği sağlamıştır. Aynı zamanda askeri destek de veren Kilikya Ermenileri Haçlıların doğudaki en büyük müttefiği olmuş böylece kendi hakimiyet alanlarını da genişletmek istemişlerdir. Ayrıca Kilikya bölgesinde Haçlı seferleri başladığı zaman Prens I. Konstantin dışında Lampron'a hakim olan Oşin ve Tarus'a hakim olan Bazuni'de birbirlerine karşı siyasi üstünlük kazanabilmek için Haçlılara bu açıdanda destek vermişlerdir.⁸ Karşılıklı çıkarlar doğrultusunda kurulan iş birlikleri siyasi ve askeri bir etkileşime neden olduğu gibi sosyal kültürel ve dini olarak da birbirlerinden etkilenmelerine neden olmuştur.

Teolojik farklılıklar nedeniyle aralarında büyük problemlerin yaşandığı Katolikler ve Ortodokslar tarafından hakimiyet altına alınmak istenen Ermeniler, Haçlı seferlerine katılan Katolik din adamları ve Dominiken ve Fransiskan tarikatı mensup vaizler Kilikya Ermenilerine vaazlarda bulunarak kültürel yönden onları etkilemişlerdir. Haçlı ordusunda bulunan Latin din adamlarının amacı Kudüs'e kadar olan güzergah üzerinde bulunan tüm dindâşlarını etki altına almak Doğu Hristiyanlarını ise kurtarmak olmuştur.⁹ Kilikya entellektüel yaşamının mimarlarından olan X. yüzyılın en önemli ismi Grigor Narekac'ın izinden giden aydınlar Haçlı Seferleri ile kaotik bir ortamın oluşmasının verdiği serbestlikle kendilerini ifade edebilme imkanı bulmuşlardır. Grigor Pahluvuni Magistros, Yohannes Sarkawag-Imastaser, Nerses Şarnoli, Grigor Tlay ve Nerses Lambronac gibi önemli isimler Kilikya düşünce hayatını şekillendirmiştir. Ayrıca bu aydınlarının Haçlı seferleri sürecince dil öğrenerek Batılı eserleri tanımaları ve tercüme etmeye başlamaları da kültürel anlamda yaşanan etkileşimin bir sonucu Kilikya Ermenileri entellektüel bir sosyal hayata sahip olmuşlardır.¹⁰

⁶ Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Tabî Ermeni Baronluğunun Tarihi**, Kök Yay., Ankara 1990, s. 56-58.

⁷ Mehmet Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)**, C. 2, TTK Yay., s. 204.

⁸ Steven Runciman, **Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Haçlı Krallığının Kuruluşu**, C. 1, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay, Ankara 2008, s. 150, Ergin Ayan, "Ermeni-Haçlı İşbirlikleri", **Ermeni Araştırmaları**, S. 26, 2007, s. 50.

⁹ Düzgün, a.g.m., s. 32.

¹⁰ Benjamin Z. Kedar, "Latins and Oriental Christians in the Frankish Levant 1099-1291", **Franks, Muslims and Oriental Christians in the Latine Levant Studies in Frontier Accularition**, s. 210; Zeynep İnan, "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)**, TTK yay, Ankara 2004, s. 228.

Tezimiz iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde genel hatları ile Ermeni tarihine değinildikten sonra Haçlı seferleri tarihi aktarılmıştır. İkinci bölümde ise Kilikya Ermeni tarihi ve Haçlılarla kurulan ilişkiler neticesinde dini ve kültürel hayatta meydana gelen değişimlere yer verilmiştir. Söz konusu tezimizde siyasi tarih dışında özellikle savaşların kültürel hayatta ne gibi değişimlere sahne olduğu ifade edilerek ve savaşlar tarihinin insanlar üzerindeki farklı bir yönüne değinilmeye çalışılmıştır. Ermeni tarihi üzerinde ülkemizde birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında meydana gelen olaylar birçok kez kaleme alınmıştır. Sayısız makele kitap ve tez çalışması bulunan Ermeni tarihinin bu dönemi dışında genel olarak Ermeni tarihini özelde ise Kilikya Ermeni tarihini anlatan çalışmaların sayısı ile son dönemlerine nazaran çok daha sınırlıdır. Söz konusu tez çalışmamızda Kilikya Ermeni tarihinin farklı bir boyutuna değinilmeye çalışılmıştır. Savaşların insanlar üzerinde şüphesiz birçok etkisi bulunmaktadır. Getirdiği yıkımlar yaşattığı kayıplar dışında kültürel hayatı da etkilemektedir. Kaos ortamına sebebiyet vermesi ve etkilerinin yüzyıllar sonra bile devam edecek tahribatlara yol açması nedeni ile kültürel anlamdaki yozlaşmayı ortaya koymak medeniyet tarihi açısından önem arz eder. Kilikya Ermenileri Haçlı ordusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Latin toplumu ile kültürel bir etkileşime girmiş her iki tarafta kendi kültürel değerleri açısından diğerini etkisi altına alamak istemiştir. Latin Haçlı toplumu bu aşamada daha etkin olmuş ve Kilikya Ermenileri'ni etki altına almayı başarmıştır. Tez çalışmamız da bu etkilere değinilmeye çalışmıştır.

Geniş bir coğrafya da farklı kültür ve dine mensup insanların bir araya geldiği bir olayın farklı açılardan ele alınması oldukça doğaldır. Bu nedenle Ortaçağ'ın en önemli olaylarından birisi olan Haçlı seferleri tarihçiler tarafından ait oldukları milli ve kültürel hassasiyetler ile kaleme alınmıştır. Söz konusu tez çalışmamız sırasında bu geniş yelpazeden faydalanarak başta Ermeni kaynakları olmak üzere Haçlı kronikleri, Süryani kaynakları, Bizans ve İslam kaynakları baz alınmıştır. Ayrıca ülkemizde Haçlı seferleri üzerine yapılan çalışmalardan da mümkün mertebe konumuzla ilgili olan kısımlarından faydalanılmıştır.

Kaynak Eserler

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162): Tez çalışmamızda kullandığımız en önemli ana kaynaklarımızdan olan müellifimiz Urfalı Mateos'un hayatı hakkında bildiklerimiz oldukça azdır ve dönemin diğer Ermeni ile Süryani müellifleri de Mateos hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Bizzat kendisinin, eserinin mukaddime ve ikinci kısmında anlatmış olduğu bilgiler neticesinde Urfa'da doğduğu ve orada yaşadığı

anlaşılmıştır. XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir.¹¹ Ölüm tarihi ile ilgili olarak da bazı tarihler ortaya atılmıştır. Örneğin; *Vekayi-nâmesi* 1136 yılına kadar olan olayları ihtiva ettiği için kendisinin de bu tarihte ya da yakın bir tarihte vefat etmiş olabileceği iddiası dışında yakın dönem Ermeni tarihçilerinden Çamiçyan'ın görüşüne göre ise 1144 tarihinde Urfa'nın Nureddin Zengi tarafından fethi sırasında yaşı ilerlemiş olduğu halde öldürüldüğü şeklindedir.¹²

Urfalı Mateos eseri *Vekayi-nâme* de 952 ve 1136 tarihleri arasında geçen olaylara yer vermiştir. Eserin oluşturulma aşamasında müellif uzun bir zaman eski eserleri incelemiş ve olaylara şahitlik eden kimselerin beyanını kullanmıştır Böylece eserini yazarken nasıl bir yöntem izlediğini ortaya koymuştur.¹³ Urfalı Mateos, eserinde dönemin diğer kaynaklarında olmayan bazı bilgiler vermiş ve olayların tamamı Ermeni takvimine göre yazılmıştır.¹⁴

Aknerli Grigor, Okçu Milletinin Tarihi; Çalışmamızda kullandığımız bir diğer kaynağımız Aknerli Grigor'a ait eserdir. Akner Manastırında rahip olduğu bilinen müellifin doğum tarihinin 1250 yılı olduğu ve 1335 yılında yaklaşık 85 yaşında iken vefat ettiği tahmin edilmektedir. Eserinde kullanmış olduğu dil ve verdiği bilgilerden Kilikyalı olduğu anlaşılmaktadır. Müellif 1240'dan 1272 yılına kadar geçen olayları anlatmış olduğu eserinde, Moğolların Şark'a ve Anadolu'ya yaptıkları tahribat ile Kilikyalıların bu saldırılardan kurtulmak için Moğollarla kurmaya çalıştığı dostluğu anlatmaktadır.¹⁵

Okçu Milletinin Tarihi ilk başlarda Mağakya'nın isimli bir Ermeni tarihçinin eseri zannedilmiştir. Çamiçyan isimli Ermeni tarihçinin yapmış olduğu bir çalışmadan yola çıkarak bu eser Mağakya'ya ait demiştir. Fakat eserin 1870 de basılan nüshasında Mağakya ismi geçmemektedir. Sonrasında yapılan çalışmalarda eserin Aknerli Grigor tarafından 1273 senesinde yazıldığı anlaşılmıştır. F. W. Cleaves de eser üzerine bir takım çalışmalar yapmıştır.¹⁶

Vardan Vardapet, Cihan Tarihi; Ermeni tarihçiliğinin önemli simalarından biri olan müellifin doğum tarihi ve yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, *Areveltzi* (Şarklı) lakabını kullanmasından dolayı hayatının büyük bir kısmını Uti eyaletindeki Hağbat manastırında geçirmiş

¹¹Kemaloğlu, Muhammet, "Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları" **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Karabük 2013, s. 22.

¹² Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, çev. Hrant Andreasyan, TTK Yay. Ankara 1962, s. XXII.

¹³ Mateos, a.g.e., s. CCXX.

¹⁴ Mateos, a.g.e., s. XXIII.

¹⁵ Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", **Tarih Dergisi**, C. 1, S. 1, s. 111.

¹⁶ Aknerli Grigor, **Okçu Milleti'nin Tarihi**, çev. , Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

olması ve buraya yakın yerleşim merkezlerinden biri olan Arran'da dünyaya gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir.¹⁷ O dönemin büyük Ermeni âlimlerinden biri olan Vardapet, Vanagan'dan eğitim görmüştür. Bir rahip olmasına rağmen siyasette ve kilise işlerinde önemli roller oynamış olan müellifin çağdaşı Genceli Kirikos, Vardan'ın her kesimden saygı duyulan ve fikirlerine önem verilen bir ismi olduğunu zikretmektedir. Vardan Vardapet 1271 yılında vefat etmiş ve Hağbat Manastırına defnedilmiştir.

Müellifin yaradılıştan başlayarak 6 bin senelik tarihi anlattığı eseri mufassal bir tarih kitabıdır. Vardan'ın ömrünün son zamanlarında yazmaya başladığı eserinin başlıca amacı Ermeni tarihi iyi bir şekilde ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Ermeni milletinin menşei ve coğrafyası Nuh tufanından sonra ortaya çıkan milletler ile coğrafyalarını Tevrat'ı baz alarak anlatmıştır.¹⁸

Kumandan Simbat, Vekayi-nâme: 1203 yılında dünyaya gelmiş olan müellif Kilikya Ermenilerinde saray naibliği yapan Konstantin'in oğludur. 17 yaşına geldiğinde Kral I. Leon tarafından saray hizmetine alınmıştır. Simbat kardeşi, I. Hetum devri ile II. Leon dönemlerinde başkomutan olarak görev yapmıştır.¹⁹

Başkomutan olarak Simbat 1226 ve 1246 yıllarında Alaaddin Keykubat, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile bizzat mücadele etmiştir. Ayrıca 1248 yılında kardeşi Hetum'un Moğollarla yaptığı anlaşma sonra Güyük Hanı tebrik etmek için onu ziyarete gitmiş ve Selçuklulara ait olan bazı şehirleri kendisine verilmesini istemiştir. 4 sene boyunca Güyük Han'ın yanında kalmış olan müellif iyi bir şekilde misafir edilmiş ve istediği şehirlerin valiliğine getirilmiştir.²⁰ Simbat, Kilikya'ya dönmek üzere yola çıktığında Baycu Noyan'ı da ziyaret etmiş ve burada da itibarlı bir şekilde ağırlandı. Müellif 1275 yılında Mısırlılara karşı yapmış olduğu bir savaşta yaralanmış ve sonrasında vefat etmiştir.

Müellif *Vekayinâme*'de 951 yılından 1331 yılına kadar geçen zamanı kaleme almıştır. 1152 yılına kadar olan süreci Urfalı Mateos'un eseri ve Papaz Grigor'un zeyli üzerinde bazı değişiklikler yaparak oluşturmuştur. 1152'den 1274 yılına kadar olan süreci kendisi bizzat kaleme almış 1274'den 1331'e kadar olan kısım adı bilinmeyen bir müellif tarafından ilave edilmiştir.²¹

¹⁷ Mahmut Kemal Ayas, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", **Türkiyat Mecmuası**, C. V Ankara 1935,

¹⁸ Andreasyan, a.g.m., s. 401-407.

¹⁹ Smbat Sparapet's, **Chronicle**, nşr. R. Bedrosian, New Jersey, 2005.

²⁰ Andreasyan, a.g.m., s. 408-414.

²¹ Andreasyan, a.g.m., s. 411.

Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Hierosolimanata Peregrinantum; 1059 yılında Eure-et-Loire’de bölgesine bağlı Chartres kasabasında dünyaya gelen müellif Papa II. Urban’ın 27 Kasım 1095 yılında Clermont Konsili’nde yaptığı Haçlı seferleri çağrısını bizzat dinleyerek bu çağrı doğrultusunda harekete geçmiştir.²² 1096 yılında İstanbul’a gelen Fulcherius, İznik’in Haçlılarca ele geçirilmesine şahit olmuş ve buradan Maraş’a gitmiştir. 1097 yılında Maraş’tan ayrılarak Baudouin de Boulogne’un hizmetine girmiş ve onun özel papazı olmuştur. 1100 yılına kadar Urfa’da kalan Fulcherius ve Baudoin bu tarihten sonra Kudüs’e giderek 1118 değin burada yaşamışlardır. Baudoin 1118’de hayatını kaybedince müellif bir daha Avrupa’ya dönemeyerek hayatının geri kalan kısmını Zeytindağı’nda geçirmiştir.²³

Fulcherius Kudüs’e yerleştikten sonra *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium* isimli eserini yazmaya başlamıştır. 1101, 1106 ve 1124-1127 yıllarını kapsayan üç ayrı bölümden oluşan eserine 1118 yılında yazmış olduğu önsözünde Haçlılar’ın Doğu’da yaptıklarını anlatmak amacı güttüğünü ifade etmiştir.²⁴ Eserin birinci bölümü 1095 yılındaki Clermont Konsili ile başlayıp 1099 yılındaki Askalan savaşı ile bitmektedir. İkinci bölüm 1100 ve 1118 yılları arasında Baudouin de Boulogne ile geçirmiş olduğu süreci kapsarken, üçüncü bölümde Baudoin’in ölümünden sonra 1127 yılına kadar yaşanan olayları içermektedir.²⁵ Müellif bir devlet adamının yanında bulunmasından dolayı birçok önemli olayın bizzat şahidi olduğundan ötürü eseri hayli önem taşımaktadır.

Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Tranmarinis Gestarum; çalışmamızda kullandığımız önemli Latin tarihçilerden biri olan Willermus 1130 yılında Kudüs’te dünyaya gelmiştir. İlköğrenimine burada başlamış sonrasında Kutsal Mezar Kilisesi’ne bağlı Magister Scholasticus okuluna devam etmiştir.²⁶ Willermus 1146 yılında Fransa’ya giderek din ve hukuk başta olmak üzere çeşitli alanlarda ders almış ve 1165’de Filistin’e geri dönmüştür. Kudüs kralı I.

²² Ebru Altan, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı; Fulcherius Carnotensis”, **İÜEF Tarih Dergisi**, Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 2007, s. 45.

²³ Altan, “Birinci Haçlı Seferi’nin”, s. 46.

²⁴ Güray Kırpık, “Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları”, **Turkish Studies**, C. 4/3, İstanbul 2009, s. 1442. Ayrıca detaylı bilgi için bkz; Fulcherius Carnotensis, **Gesta Francorum Hierosolimitana Peregrinantum (1095-1126)**, RHC, Occ., III, 360-485 terc. August C. Krey, **The First Crusade: The Accounts of eyewitnesses and Participants**, Princeton, 1921 ve ed. E. Peters, **The Chronicle of Fulcher of Chartres and other Source Materials**, Philadelphia 1971, Türkçe ter. A. Can, **Fulcheris Carnotensis’in Haçlı Vekaynamesi’nin Türkiye ile İlgili Olayları da İçine Alan Birinci Kitabının Tercümesi**, İstanbul 1988.

²⁵ Kırpık, a.g.m., s. 1442.

²⁶ Ebru Altan, “Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis’in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri, **Şarkiyat Mecmuası**, S.2, 2015/2, s. 86.

Amaury'un Mısır'a düzenleyeceği sefer nedeniyle 1168'de önce Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a sonrasında da Roma'ya elçi olarak gitmiştir.²⁷

1175 yılında Sur başpiskoposu olan Willermus vefat edene bu görevinde kalmasının yanı sıra Kudüs kralı I. Amaury ve oğlu IV. Baudoin'e zaman zaman danışman olarak hizmet etmiştir. Eserini yazarken Fulcherius ve Albertus'tan yararlanmışır.²⁸ I. Haçlı Seferin'den yaklaşık olarak 75 yıl sonra kaleme alınan eser 23 kitaptan müteşekkildir. 1095 ve 1184 yılları arasında meydana gelen olaylar dışında kilise tarihi hakkında da bilgiler vermiştir. Eser ilk olarak 1549 yılında *Historia* adıyla basılmış ve 1844 yılında *Recueil des Historien des Croisades, Historiens Occidentaux*'da yayınlanmıştır.²⁹

Anna Komnena, Alexiad; Müellifimiz Bizans İmparatoru Alexios Komnenos'un kızı olarak 2 Aralık 1083 yılında İstanbul da dünyaya gelmiştir. Anna 8 yaşına geldiğinde o dönemin geleneklerine uygun olarak imparator Alexios'u evlat edinerek Bizans tahtına geçiren imparatoriçe Maria'nın ve oğlu gelecekteki Bizans tahtının varisi olan Konstantinos Doukas ile nişanlanmış fakat nişan bir süre sonra bozulmuştur. Bu olaydan sonra Alexios tahta büyük oğlu Ioannes'i veliyaht tayin etmiştir. Böylece Anna ve kardeşi Ioannes'in arasında bir husumet doğmuştur³⁰ Babası, annesi ve eşinin ölümü üzerine kendisini araştırma ve eser yazmaya veren Anna 1153 yılında vefat etmiştir.

Anna Komnena'nın eserinin adı *Alexiad*'tır. Bu ismi *İllias (İlliada)* destanından esinlenerek İmparator Alexias'ın Destanı manasında vermiştir. *Alexiad*'da kullanılan dil akıcı ve anlatımı canlıdır. Anna uzun tasvirler yapmıştır fakat bu eserin akıcılığını kaybettirmemiştir, ayrıca bazı kişilerin portresini çizmiştir. Eserin yazılış amacı imparator Alexias'ın erdemlerini ve hayatını anlatmak olduğu için Anna eser de objektif bir bakış açısı uygulamamıştır. Katolik Batı Avrupa ve Ortodoks Doğu Hristiyanları özellikle Ermeniler ile Türkler hakkında küçümseyici bir üslup kullanmıştır. Eserin geneli incelendiğinde tutarsızlık ve eksiklikler bulunmaktadır.³¹ Eser özellikle Bizans- Türk mücadeleleri ile Türklerin Batı Anadolu'daki fetih hareketlerini ayrıntılı şekilde anlatması açısından önemlidir.³²

²⁷ Altan, "Latin", s. 86. Kırpık, a.g.m., s. 1443.

²⁸ Kırpık, "Haçlı Seferleri Tarihi", s. 1443.

²⁹ Altan, "Latin", s. 87.

³⁰ Anna Komnena, **Alexiad (Anadolu ve Balkan Yarımadasında imparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi, Malazgirt Sonrası)**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996, s. II.

³¹ Komnena, a.g.e., s. VII.

³² Kemalöglü, a.g.m., s. 17.

Ioannes Kinnamos, Historia; Ioannes Kinnamos 1143 yılında dünyaya gelmiştir. Henüz çok genç yaşlarındayken İmparator I. Manuel'in sekreterlik görevini üstlenmiş ve imparatorun Türkler, Macarlar ve Sırlara karşı yaptığı savaşlara katılmıştır.³³ Müellifin yaşamı hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına karşın İtalyan asıllı Cinnamus ailesinin İstanbul'a gelerek imparatorluğun hizmetine girdiği ve resmi görevleri yürüttüğü sonrasında ise Trakya'ya göç ettiği Kinnamos'un da bu aileye mensup olabileceği tahmin edilmektedir.

Historia, II. Aleksios Komnenos (1180-1183) döneminde kaleme alınmıştır. 1118 ve 1176 yılları arasında kapsayan eser imparatorlar Ioannes Komnenos ve Manuel Komnenos devirlerinin büyük bir kısmını anlatmaktadır. Ioannes Komnenos dönemi özet şeklinde anlatılırken hayranlık duyduğu Manuel dönemine detaylı şekilde değinmiştir.³⁴ Eserin aslında Manuel'in ölümüne kadar devam etmesi gerekirken Miryakefalon savaşının anlatıldığı noktada kesilmiştir ve devamındaki sayfaları kaybolmuştur. *Historia*'daki tek eksiklik bu değildir yine bazı bölümler kaybolmuştur. Bu eksikliklerle ilgili olarak 2 iddia bulunmaktadır. Birincisi günümüzde eserin orijinalinin değil de özetlenmiş şeklinin mevcut olduğu iken ikincisi ise aslında Kinnamos'un bu eseri müsvedde şeklinde bıraktığı herhangi bir düzenleme yapmadığı ve eksik olduğu söylenen kısımların gerçekte hiç yazılmadığıdır.

Niketas Khoniates, Historia; Niketas Khoniates XII. yüzyılın ortalarında Denizli yakınlarındaki Khonai kasabasında doğmuştur. Küçük yaşlarda iyi bir eğitim görmesi için İstanbul'a gönderilmiş ve eğitiminden sonra burada büyük ihtimal avukat olarak çalışmıştır.³⁵ 1185 ve 1204 yılları arasında Bizans tahtına hâkim olan Angelos Hanedanı döneminde saray hizmetine girmiş olan müellif zamanla idari yönetimde önemli mevkilere ulaşmıştır. 1204 yılında Haçlı ordusunun İstanbul'a saldırması sonrasında önce Silivri'ye sonrasında ise İznik'e kaçmış olan müellif imparator Theodoros Laskaris döneminde de saray hizmetinde bulunmaya devam etmiştir. Niketas Khoniates 1213 yılında vefat etmiştir.³⁶

Müellif saray hizmetinde bulunması nedeni ile tarihi kaynaklara ulaşabilme imkânına sahip olmuş ve yaşamının son dönemlerinde İznik'te ikamet ederken öncesinde yazmış olduğu notları düzenleyerek eserine son şeklini vermiştir.³⁷ *Historia* 21 kitaptan oluşan 1118 ve 1206 yılları arasında meydana gelen olayları kapsayan hacimli bir yapıttır. Eser, Ioannes Komnenos, I. Manuel

³³ Ioannes Kinnamos, **Ioannes Kinnamos'un Historiası**, Yay. Işın Demirkent, TTK Yay., Ankara 2011, s. XIX.

³⁴ Konnamos, a.g.e., s. XXII.

³⁵ Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay. Ankara 1995, s. IX.

³⁶ Khoniates, a.g.e., s. X.

³⁷ Khoniates, a.g.e., s. X.

Kommenos, II. Aleksios Komnenos, I. Andronikos Komnenos, II. Isaakios Angelos, III. Aleksios Angelos, II. Isaakios Angelos, IV. Isaakios Angelos, V. Aleksios Dukas Murtzuphlos devirleri ile İstanbul'un Haçlılar tarafından işgallerinin anlatıldığı bölümlerden oluşur. *Historia*, müellifin bizzat şahidi olmamasına rağmen imparator II. Ioannes Komnenos devrinin de önemli bir kaynağıdır.

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), Abû'l Farac Tarihi Cilt 1; Bar Hebraeus, Yunanlılar tarafından *Melite* olarak anılan Doğu'nun en önemli şehirlerinden biri olan Malatya'da 1225/26 yılında dünyaya gelmiştir. Babası İbrani bir hekim olan Ahron (Harun)'dur ve bu nedenle Bar Ebharya yani İbrahim'in oğlu (Arapça İbn-el İbri) olarak tanınmıştır.³⁸ Bar Hebraeus'un İbn-el İbri'den başka Yuhanna, Gregory ve Abû'l Farac şeklinde de isimleri bulunmaktadır. Din ve tıp gibi birçok alanda eğitim alan ve 1264 yılında getirildiği Şark Mafriyanlığı'nı 1286 yılına kadar devam ettiren Bar Habreaus aynı zaman da 60 yaşına geldiğinde Meraga'ya (Azerbeycan) gitmiş ve burada Süryanice yazdığı *Kronografya*'yı Arapça'ya tercüme etmeye başlamış ve 3 ayda bu tercüme çalışmasını bitirmiştir. 28 Temmuz 1286 yılında rahatsızlanarak ateşi yükselmiş doktorların ilaçlı tedavi yapma isteklerini reddetmiştir. Müellif hastalandıktan 3 gün sonra 30 Temmuz 1286 yılında vefat etmiştir. Bar Hebraeus'un cenazesi Musul'a getirilerek Mâr Mettey Manastır'ına defnedilmiştir.³⁹

Kronografya, Süryânîce umumi bir tarih olup yaratılıştan 1286 yılına kadar gelen olayları ihtiva eder. Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. *Chronicon Syriacum* adıyla anılan birinci bölüm Süryânîce, Arapça, Farsça ve diğer bazı kaynaklardan kullanılarak oluşturulmuş bir dünya tarihidir. Kaynakları arasında Süryânî Keşiş Mihailin *Vekâyi'namesi*, *Meliknâme* ve Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eseri önemli yer tutar. Bu bölümde Hz. Âdem'den Yeşû'a kadarki peygamberler, Benî İsrâil hâkimleri, İbrânîler, Keldânîler, Medler, Persler, Romalılar, Yunanlılar, Bizanslılar, Hz. Peygamber'den Abbâsî halifeliğinin yıkılışına kadar İslâm tarihi, Selçuklular, İsmâîlîler, Haçlılar, Hârizmşahlar ve Moğollar'a kadar olan süreç anlatılmıştır.⁴⁰ *Chronicon ecclesiasticum* adlı ikinci bölümü kilise tarihine ayrılmıştır. Burada Hz. Hârûn'dan itibaren havâriiler sonrasına kadar olan dönem kısaca anlatıldıktan sonra Severus'a kadarki Antakya kilisesi patrikleri zikredilmiş, bu kilisenin monofizit kolunun tarihi 1285'e kadar getirilmiştir. Ardından Süryânî kilisesinin doğu kısmı ele alınmıştır. Marutha'dan sonra Tikrît'in monofizit mefriyânları anlatılmış, bu arada Nestûrîler'in patriklerine dair bilgi verilmiştir. Bar Hebraeus'un ölümünden sonra kardeşi Bar Sauma es-Sâfî tarafından bu bölüme Bar Hebraeus'un

³⁸ Abdulkerim Özeydın, "İbnü'l İbri", **İA**, TDV Yay. C. 21, İstanbul 2000, s. 92.

³⁹ Özeydın, "İbri", s. 93.

⁴⁰ Özeydın, "İbri", s. 93.

hayatı eklenmiş ve 1288 yılına kadar gelen bir zeyil yazılmıştır. Daha sonra yapılan zeyillerle kitap 1495-1496 yılına kadar getirilmiştir.

Ebu Abdullah Muhammed el Azîmi, Azîmi Tarihi; Azîmi ya da İbnü'l Azîmi olarak da bilinen Ebu Abdullah Muhammed bin Ali bin Muhammed bin Ahmed bin Nizâr H. 483 yılında (M.1090/91) Haleb de Arap kökenli Tenûh kabilesine mensup olarak dünyaya gelmiştir. Müellif ve ailesi hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına karşın Azîmi'nin çağdaşı ve arkadaşı olan İbn Asâkir'den öğrendiğimize göre Azîmi, Dımaşk'a gelip buradaki bazı kişiler hakkında methiyeler yazmış İbni Asâkir ile birlikte fakih Nasrullah'tan hadis öğrenmiş ve sonrasında Haleb'e dönmüştür.

Azîmi eserinin girişinde Halife el Muktefi Liemrillah döneminin sonuna kadar (M.1160/61) meydana gelen olayları anlatan muhtasar bir eser yazdığını belirtmesi kendisinin bu tarihlere kadar hayatta olduğunu ve bundan sonraki bir tarihte vefat ettiğini ortaya koymaktadır. Nâsırüddin Muhammed bin Abdürrahim İbnü'l Furat (1134-1405) *Tarihü'd- Düvel ve'l Mülük* adlı eserinde M. 1150/51- 1160/61 (H. 545-556) yılları arasındaki olayları anlatırken Azîmi'den nakiller yapmıştır ki bu da Azîmi'nin bu tarihlere kadar yaşadığını desteklemektedir.⁴¹

Azîmi'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Tarihi*, İmadüddin Zengi adına, peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı ve Hülafa-i Râşidin dönemi ile ünlü hükümdarların hayatını içine alıp halife Ebu Abdullah Muhammed El Muktefi dönemine kadar olan olayları (M. 1136-1160) kapsayan bir eserdir. *Tarih* de olaylar halife Muktefi Liemrillah döneminin sonuna kadar yıl esasına göre anlatılmıştır. Azîmi anlatmış olduğu olayların H. 555 (M.1160) yılına kadar devam ettiğini ifade etmesine rağmen eser, H. 538(1143/44) yılına kadarki olayları kapsamaktadır ki bu durumda 17 yıllık olaylar ya kaybolmuş ya da eline geçmemiştir.⁴²

İzzeddin İbn'ül Esir, El Kâmil fit- Târîh; Bilgin bir aileye mensup olan müellifin kardeşleri de dönemin tanınmış kişilerindendir ve bu nedenle İbn'ül Esir kardeşler olarak tarihte önemli bir yer edinmişlerdir. İbn'ül Esir kardeşlerin ortancası olan müellifimiz Ebu'l Hasan İzzeddin Ali bin Ebu'l Muhammed Eş- Şeybanî El Cezerî, 13 Mayıs 1160 da Cezîret İbn Ömer olarak bilinen Cizre kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası ve kardeşleri ile birlikte Musul'a

⁴¹ Ebu Abdullah Muhammed el Azîmi, **Azîmi Tarihi (Selçuklularla Dönemiyle İlgili Bölümler) (H. 430-538 = 1038/39- 1143-1144)**, Haz. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2006, s. XI.

⁴² Kemalöglü, a.g.m., s. 14.

giderek El Hatib et- Tusî'den dersler görmüştür.⁴³ Ömrünün sonlarına doğru hadis ilmi ile meşgul olan müellif 6 Haziran 1233 de vefat etmiştir.⁴⁴

Türk İslam tarihinin en önemli kaynak eserlerinden biri olan *El Kâmil*, yaradılıştan 1230 yılı sonuna kadar geçen olayları ihtiva eden hacimli bir eserdir. İbn'ül Esir eserini oluştururken Taberî'nin *Tarihi*'ni ana kaynak olarak kullanmış fakat Taberî'den farklı bir yöntem izlemiştir. Taberî bir olayı bütün detayları ile anlatırken müellif kendisine gelen rivayetleri diğer kaynaklarla da karşılaştırarak tek bir olay olarak anlatmıştır.⁴⁵ 12 ciltlik eserin son 3 cildi Türk tarihine ayrılmıştır. Gazneliler, Selçuklular, Haçlı Seferleri ve Musul Atabegleri hakkında vermiş olduğu bilgiler Türk tarihi açısından büyük önem arz eder. *El Kâmil*'de sade bir üslupla olayları anlatan müellifin, *Et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye* isimli Zengi'lere karşı vefasını anlattığı bir eseri bulunmaktadır. Ayrıca sahabelerin hayatına işlediği *Üsdü'l-gâbe fi maarifeti's-sahâbe*'si ile *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* adında iki eseri daha bulunmaktadır.⁴⁶

İbn Kesir, El Bidâye ve'n- Nihâye; Tam adı Ebül-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şafîî olan İbn Kesîr, 1300'de Busrâ'nın Müceydilü'l-karye köyünde dünyaya gelmiştir. Henüz 3 yaşında iken babasını kaybeden İbn Kesir, 1307-1308 yılında ailesiyle birlikte Dımaşk'a yerleşmiştir. Burada dönemin birçok meşhur hocasından ilim tahsil ettikten sonra, hatip, müderris, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak çeşitli görevlerde rol oynamıştır.⁴⁷ Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybeden İbn Kesîr 26 Şaban 774'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. Vasiyeti uyarınca Dımaşk'ta Bâbünnasr dışındaki Sûfiye Mezarlığı'na hocası İbn Teymiyye'nin yanına defnedilmiştir.

İbn Kesîr'in tarih alanındaki en önemli eserlerinden olan *el Bidâye*'de yaradılıştan 1365-1366 yılına kadar gelen olaylar kronolojik sırayla anlatılmıştır. On dört ciltten oluşan eser umumi bir İslâm tarihidir. Eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴⁸

İbnü'l Kalânîsi, Târih-û Dımaşk; Tam adı Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî müellif Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1073-1082 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Ailesi kalansüve (külâh) sanatıyla uğraşmasına nispetle İbnü'l-Kalânîsi lakabıyla tanınmıştır. İbnü'l-Kalânîsi Dımaşk'ta tarih, ilâhiyat, edebiyat ve fıkıh

⁴³ İzzeddin İbn'ül Esir, *El Kâmil Fit Târih*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Bahar Yayınları, İstanbul 1958, s. 1.

⁴⁴ Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l Esir, İzzeddin", *İA*, C. 21, Yeni Türkiye yay, İstanbul 2000, s. 26.

⁴⁵ İbn'ül Esir, a.g.e., s. 1.

⁴⁶ Özeydın, "İbnü'l Esir", s. 27.

⁴⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n- Nihâye*, C. XII, çev. Mehmet Keskin, Çağ Yay., İstanbul 1995.

⁴⁸ Abdülkerim Özeydın, "İbn Kesir", *İA*, C. 20, TDV yay., İstanbul 1999, s. 133.

tahsili yaptıktan sonra Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ'da kâtip olarak göreve başlayarak divan reisliğine kadar yükselmiştir. İki defa Dımaşk şehrinin reisliğine tayin edildi ve uzun yıllar bu görevini sürdürmüştür.⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsi 27 Mart 1160 Dımaşk'ta vefat etmiş ve Kâsiyûn Mezarlığı'nda ağabeyi Muhammed'in kabrinin yanına defnedilmiştir.⁵⁰

Dımaşk valisi olduğu esnada kaleme aldığı *Târih-u Dımaşk* isimli eserini yaygın kanâate göre Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin H. 970-1056 yılları arasında meydana gelen olayları içeren *Târih-u Hilâl b. Muhassin es-Sâbî* isimli eserine zeyl olarak kaleme almıştır. Henry Frederick Amedroz eseri Zeylü Târîhi Dımaşk ismiyle yayımlamıştır. Ancak Claude Cahen ise İbn Hallikân'ın ifadesine dayanan Amedroz'un açıklamalarıyla aydınlığa kavuşamayacak kadar karışık olduğunu, İbnü'l-Kalânîsi'nin çağdaşı Azîmî'nin eserin adını *Zeylü't-Târîhi'd-Dımaşkî* olarak kaydettiğini ve bunun "*Dımaşk Tarihi'nin Zeyli*" değil "*Tarih'in Dımaşk'a dair kısmının zeyli*" olarak anlamının daha isabetli olacağını ileri sürmüştür.⁵¹

Târîhu Dımaşk, Karmatilerin Dımaşk'ı işgal etmesiyle başlayıp Zekiyyüddin Ebu'l Hasan'ın Dımaşk valiliğinden istifa etmesiyle sona ermektedir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde valiler ve Dımaşk tarihi hakkında bilgiler verilmişken ikinci bölümde umumi bir dünya tarihi hakkındadır. Özellikle I. ve II. Haçlı seferleri hakkında önemli bir kaynak eserdir. Kudüs'ün Franklar tarafından işgali ve Dımaşk çevresinde kurulan kontluklar hakkındaki beyanları dönemin diğer kaynaklarındaki bilgileri tamamlar mahiyettedir. Eser ilk defa Henry F. Amedroz tarafından Beyrut 1908 yılında yayınlanmıştır.⁵²

Tez çalışmamız olan Kilikya Ermenileri ve Haçlılar arasındaki siyasi, kültürel ve dini ilişkiler ile ilgili gerek Ermeni tarihi gerek Haçlı Seferleri tarihi ve gerekse bölgenin yerel unsurları olan İslam halkları hakkında yapılan çalışmalar bize büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Çalışmamızda ana kaynaklarımız dışında başvurduğumuz en önemli tetkik eserlerden birisi Seta B. Dadoyan'ın *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East (Islamic History and Civilization)* isimli eseridir. Mekliha Aktok Kaşgarlı'nın *Kilikya Tabî Ermeni Baronluğu* adlı eseride çalışmamız esnasında sıklıkla başvurduğumuz bir diğer çalışmadır.

Editörlüğünü Richard Hovannisian ve Simon Payaslian'ın yaptığı *Armenian Cilicia* isimli eserde en önemli başvuru eserlerimizden birini oluşturmuştur. Eserde yer alan makaleler Kilikya

⁴⁹ Abdulkarim Özeydın, "İbnü'l Kalânîsi, İA, C. 21, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 99.

⁵⁰ Özeydın, "Kalânîsi", s. 99.

⁵¹ Özeydın, "Kalânîsi", s. 99.

⁵² İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih Dımask*, neşr. Henry F. Amedroz, Leyden, Beyrut 1908; *The Damascus Chronicle of the Crusades*, çev. H.A.R. Gibb, London, 1932.

Ermenileri tarihini öğrenmemiz açısından önemlidir. Ülkemizde de Kilikya Ermenileri ve Haçlı Seferleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Haçlı Seferleri tarihi açısından ülkemiz adına en önemli çalışmaları yapan Işın Demirkent'in çalışmaları sıklıkla yararlandığımız kaynakları teşkil etmektedir. Ebru Altan tarafından hocası Işın Demirkent'in çeşitli zamanlarda kaleme almış olduğu çalışmaları içeren *Haçlı Seferleri Tarihi (Makaleler-Bildiriler-İncelemeler)* adlı eserde Haçlı Seferlerini çalışırken kullandığımız başvuru eserimizdir. Kilikya Ermenileri konusunda ise özellikle Mehmet Ersan'ın yaptığı çalışmalar büyük önem arz etmektedir. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Rupenliler döneminde Kilikya ile Antakya Haçlı Prenkpsliği'nin Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi ve Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiyeti Meselesi* isimli çalışmalarıyla diğer muhtelif çalışmaları tez çalışmamızda bize yardımcı olan eserlerdir. Türk Tarih Kurumu tarafından hazırlanan Tarihte Türkler ve Ermeniler isimli çalışmanın ilk iki cildinde yer alan makaleler de yararlandığımız diğer çalışmalardır.

Rene Grousset'in *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Kevork Kalloshyan'ın, "Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü" Ahmet Ocak'ın, "Haçlı Seferlerinin Ortaya Çıkışı ve (Doğu-Batı Dünyaları Açısından) Doğurduğu Sonuçlar, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* eserlerinden faydalanmıştır.

Tez çalışmamızda kullanılan kaynakların çoğunu döneme ait ana kaynaklar oluşturmaktadır. Ana kaynakların farklı milletlere mensup kişilerce kaleme alınması olayları tetkik ederken farklı bakış açılarınca ele almamızı kolaylaştırmaktadır. Bu durum tarafsız bir gözle olayı ele alma açısından önemlidir. Müslüman Türk tarihçilerin eserleri ile Ermeni, Latin, Bizans ve Süryani tarihçilerin eserleri olayları kendi inanç ve kültürleri zaviyesinden değerlendirildiğinde objektif bir bakış açısı yakalarak söz söylemek daha mümkün olmaktadır. Bu bakış açısından hareketle söz konusu tezde olayları tarafsız bir gözle anlatmaya çalışarak tarihi gerçekliği ifade etmeyi amaçlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KİLİKYA ERMENİLERİ VE HAÇLILAR ARASINDA MEYDANA GELEN SİYASİ İLİŞİLER

1.1. Ermenilerin Genel Durumu ile Menşei ve Tarihi Coğrafyası

Anadolu'nun kadim halklardan olan Ermenilerin menşei ve coğrafyası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Tarihte ilk defa M.Ö. 518 yılına ait Pers Kralı I. Darius (M.Ö. 521-485) tarafından oluşturulan Bahistun yazıtında '*Harminiye, Harminiyap, Armina ve Arminiya*' adıyla geçmektedir ve günümüzde Elazığ ve Ergani arasındaki bölgede yaşayan Armana halkının yaşamış olduğu bölgeyi ifade etmektedir.⁵³ Fars kaynaklarında Armina, Grek kaynaklarında ise Armen olarak adlandırılan Ermenilerin yaşadığı coğrafya belirgin sınırlara sahip olmamakla birlikte Batı'da Fırat nehri, Kuzeyde Kafkas dağları, Doğuda Azerbaycan ve İran, Güneyde ise Mezopotamya ile çevrili geniş bir bölgeyi içermektedir.⁵⁴ Fırat nehri tarafından ikiye bölünen Armanya toprakları, Karadeniz, Gürcistan, İran, Elcezire, Suriye ve Akdeniz'le çevrelenmiş doğu kısmına Büyük Armanya batı kısmına ise Küçük Armanya adı verilmiştir.⁵⁵

En eski çağlardan beri ticaret, akın ve göç yollarının kesiştiği bir coğrafyada yaşam süren Ermenilerin menşei hakkında da çeşitli iddialar bulunmaktadır. Kendilerinin Hayk/Haik veya Hay adıyla bilinen bir atadan türediğine ve Ermeniler köken itibarıyla Frig ya da Traklardan ayrılan Arman ile Asya kökenli Hai'lerden meydana gelen iki grup olduklarına inanmaktadırlar. Ayrıca Haik adının Hatti'lerden veya Urartu'larla bağlantılı olabileceği dolayısıyla Asya menşei olabileceği gibi Ermeniler arasında yaygın olan *Thorgom, Tog- Arma* ve *Aşenas* gibi isimler sebebiyle İskit kabilelerinden olabileceği de Ermenilerin menşeilerine dair ortaya atılan iddialardan bazılarıdır.⁵⁶ Fahrettin Kırzıoğlu da yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Ermenilerin, *Arman, Armenya, Armeniyan* ve *Ermeni* gibi coğrafya ve kavim adlarını kullanmadıklarını ifade ederek İskit kabilelerinden olabileceğini belirtmiştir.⁵⁷ Çeşitli Ermeni

⁵³ Rene Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul 2005, s. 74; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 101.

⁵⁴ Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, C. 1, TTK Yay., Ankara 2014, s. 1.

⁵⁵ Uras, a.g.e., s. 16.

⁵⁶ Cöhce, a.g.m., s. 2.

⁵⁷ M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklulardan Önce 'Armenya'ya /Yukarı-Ellere Hâkim Olanlar (MÖ. IV BİN-MS. 1064)", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 26 Mayıs 1983)**, İzmir 1983, s. 129; Erdal

tarihçilerde çalışmalarında Ermenilerin yaşadıkları yere Hayastan adını vermelerinden yola çıkarak Hitit metinlerinde yer alan Haya-sa arasında bir bağlantı kurmuşlar ve Hayasalıların Ermenilerin ataları olabileceğini ifade etmişlerdir.

Yapılan araştırmalara sonucunda varılan genel kanı Ermenilerin, ırk itibarıyla M. Ö. 1200'lü yıllarda Balkan yarımadasından başlayan bir göç ile birlikte gelen ve bölgede meskûn halde bulunan halklarla etkileşim sonucunda M.Ö. VI. veya IV. yüzyıllarda ortaya çıkan karma bir yapı olduğu yönündedir.⁵⁸ Ermeni ismiyle anılmalarının nedeni ise M.Ö. III. yüzyıldan itibaren bu bölgeye yerleşmeleri ve bu bölgelerin Persler'in Doğu Anadolu'daki satraplıklarından biri olmasıdır. Bahistan yazıtında bu bölgenin "*Herminiye, Harminiya, Armina ve Arminiya*" olarak adlandırılması sonucunda Pers hâkimiyetinde yaşayan bu kavme de "*Armenia bölgesinde oturanlar*" anlamına gelen "*Ermeni*" ismi verilmiştir.⁵⁹

1.2. Genel Hatlarıyla Ermeni Tarihi

M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında itibaren tarih sahnesinde görünmeye başlayan Ermeniler ilk olarak Perslerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Pers İmparatoru II. Kyras (M.Ö. 559-530) hükümdarlığı döneminde Medler ile birlikte Armenia bölgesini de hâkimiyeti altına alarak satraplar⁶⁰ vasıtasıyla Ermenilere uzunca bir süre hükmetmiştir. Makedonya'da M.Ö. 336 yılında tahta çıkan Büyük İskender ilk olarak Trakya üzerine sefere çıkmış sonrasında ise Yunan devletlerini hâkimiyeti altına alarak, Persler ile savaşmak için hazırlıklara başlamıştır. M.Ö. 333'de İssos ovasında Pers kralı III. Darius ile karşılaşmış ve Persleri büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu mağlubiyetten sonra Babil'e kaçan III. Darius'un egemenliği altındaki Ermeniler de Büyük İskender'e bağlı valilerce yönetilmiştir.⁶¹ İskender'in M.Ö. 323'de hayatını kaybetmesi üzerine Armenia bölgesi I. Seleukos'un (M.Ö. 306- 280) egemenliği altına girmiştir. Seleukoslar döneminde önemi artan coğrafyada, M.Ö. 190 yılında vali I. Astakşias (M.Ö. 190-159) Roma'nın da desteğini alarak Armenia bölgesine hakim olmuştur.⁶² Seleukos kralı M.Ö. 189 yılında gerçekleşen Manise Savaş'ında Roma'ya mağlup olunca Armanya topraklarının yeni hâkimi

İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", **Ermeni Araştırmaları**, C.2, S.6, E.A.E. Yay. Ankara 2002, s. 24.

⁵⁸ İlter, a.g.m., s. 24; Detaylı bilgi için bkz; Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 26 Mayıs 1983)**, İzmir 1983, s. 67.

⁵⁹ İlter, a.g.m., s. 24.

⁶⁰ Pers İmparatoru I. Darius tarafında geliştirilen bir sistem olan satraplık, geniş Pers topraklarının yönetimini kolaylaştırmak için kurulmuş eyaletlerin yönetim sisteminin adıdır. Makedonyalı İskender'in, III. Darius'u yenilgiye uğratmasıyla birlikte ortadan kalkan satraplık sistemi özellikle II. Kyros tarafından başarıyla uygulanmıştır.

⁶¹ Mahmut Kaya, "İskender", **İA**, C. 22, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 555.

⁶² Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers Armenia)", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, C. 1, TTK. Yay, Ankara 2014, s. 154.

Parthlar olmuştur. Parthlar M.Ö. 250’li yıllardan itibaren Seleukoslarla bir mücadele içinde olmuş en nihayetinde de hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Roma’nın da bölgede hakim olmak isteyerek Ermenilerin kendi taraflarında hareket etmesi sağlamaları ve doğu sınırlarından Kuşanların saldırıları sonucu zayıflayan Parthlar M.S. 224 yılında Sasani hanedanı tarafından ortadan kaldırılmış ve yerini Sasani Devleti’ne bırakmıştır.⁶³

Sasaniler döneminde Armenia toprakları ve Ermeniler, Sasaniler ile Roma sonrasında ise Bizans arasında gerçekleşen büyük savaşların neden olduğu yıkımlara maruz kalmıştır. İlk olarak imparatorlar I. Erdeşir (M.S. 224-240) ve I. Şapur (M.S. 241- 272) dönemlerinde Roma’ya karşı büyük başarılar kazanılmıştır. Sasani imparatoru I. Şapur Armenia kralı Büyük Husrov’un oğlu Tridates zamanında bölgeye hâkim olarak kendi oğlu Hormizd-Ardaşir’i bölgede bırakmış ona *Büyük Ermeni Şahu* anlamına gelen *Vazurg Şah Arminân* lakabını vermiştir. Zamanla Armenia bölgesinde yaşanan sıkıntılarla baş etmeye çalışan Sasani hükümdarı Narseh (M. 293-302) Roma’nın bölgede güç kazanmasını isteyen Ermeni Kralı Tiridates’i M.S. 296 yılında ülkeden kovmuştur. Bu karışıklıklardan yararlanan Roma bölgeyi ele geçirmiştir. M.S. 298 yılında Sasaniler ve Romalılar arasında meydana gelen savaş sonucunda Nisibis Antlaşması imzalanmış Roma Kuzey Mezopotamya’da önemli ölçüde toprak kazanırken Sasaniler toprak kaybetmiş Ermenilerde bu süreçte Roma ve Sasaniler arasında el değiştiren topraklarda yaşam mücadelesi vermişlerdir.⁶⁴

Hristiyanlığı kabul etmeden önce Ermenilerin pagan-putperest oldukları bilinmektedir. Yaşadıkları coğrafya itibariyle, Hint- Avrupa, İran, Hint, Yunan, Urartu ve Sümer- Akkad dinlerinin etkileri Ermeni inancında gözükmektedir.⁶⁵ Aramazd, Anahit, Mihr, Nane, Tir, Barşamin, Astğik ve Vahevanyan isimli tanrı ve tapınakları olan Ermeniler, en büyük tanrısı ise Aramazd isimli tanrılarıdır.⁶⁶ Her tanrıya ait bir tapınak ve tapınma şekilleri bulunan Ermenilerin bu eski inançları Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra yeni inançlarına da yansımıştır. Örneğin; günümüzde 15 Ağustos’ta kutlanan Meryem Ana’nın Göğe Alınış Yortusu, Hristiyanlık öncesinde kutlanan Aziz Şehitleri Anma Günü’nün dönüşmüş halidir. Ayrıca pagan inançlarındaki tanrıları, ayinleri, tapınakları ve festivalleri Hristiyanlığın kabulüyle azizleri anma merasimleri ile tapınakların olduğu şehirler yerini önemli din merkezlerine bırakmıştır.⁶⁷ Hz. İsa’dan sonra

⁶³ Tezcan, a.g.m., s. 159.

⁶⁴ Roma ve Sasaniler arasında gerçekleşen savaşlar ve Ermeni topraklarının bundan nasıl etkilendiği ile ilgili daha detaylı bilgi edinmek için bkz: İlhami Tekin Cinemre, Genç antik Çağ’da Savaş ve Barış: II. Constantius vs II. Şapur, **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2019, Y. 9, S. XXV, s. 697-718.

⁶⁵ Grousset, a.g.e., s. 116; Turhan Kaçar, Genç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, C. 1, TTK Yay., Ankara 2014, s. 127.

⁶⁶ Canan Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, **OMÜİFD**, S. 30, Samsun 2011, s. 145.

⁶⁷ Seyfeli, a.g.m., s. 179.

liderliğini Pavlus'un yaptığı Hristiyanlık batıda ezilen alt tabakaya mensup insanlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra tekrar dirildiğine inanılması ile Hristiyanlıktaki kurtuluş doktrini insanların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu yeni dinin ortaya çıkması ile insanların Roma tanrılarında yüz çevirmesi Roma imparatoru Neron'un (M.S. 54-68) büyük bir öfke ile Hristiyanlara saldırması ile sonuçlanmıştır.⁶⁸ Neron'un Hristiyanlara uyguladığı zulüm politikası onları sindirmek yerine teşkilatlandırmıştır fakat Roma Devleti tarafından Hristiyanlara uygulanan baskı politikası çok uzun yıllar devam etmiştir. Özellikle imparator Diocletianus (M.S. 284-305) yayınladığı 4 fermanla kutsal metinler ve kiliselerin yakılmasını Hristiyanlığa inan insanların baskı altında tutulmasına karar vermiştir. Diocletianus'dan sonra Roma tahtına geçen İmparator Konstantin (M.S. 306-337) tahta geçmiş ve oldukça önemli reformlar yapmıştır. Bu reformların en önemlilerinden biride Hristiyanlığı kabul ederek 313 Milona Fermanı ile bunu tüm Roma'da serbest hale getirmiştir. İmparator I. Theodosios (M.S. 379-395) vaftiz olarak Hristiyanlığı Roma İmparatorluğunda resmi din haline getirmiş heterik akımlarla mücadele etmiştir.⁶⁹

Ermeniler kendilerinin Hristiyanlığı kabul eden ilk millet olduklarını iddia ederek 301 yılında bu dini seçtiklerini ifade etmektedirler. Roma imparatorluğunun Hristiyanlığı kabul etmesinden yaklaşık 12 yıl öncesine dayanan bu tarih araştırmacılar tarafından çokda kabul görmüş değildir. Şöyleki; Romanın büyük düşmanlık beslediği Hristiyanlık dinine karşı geniş bir literatürü olmasına karşın Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiğine dair bilgiye bir iki tarihçi dışında başka kimse değinmemiştir. İlk kilise tarihçisi Eusebius'un eserinden önce Ermenilerin Hristiyanlık inancına girdiğine değinen ilk yazar Afrikalı Tertullianus olmuştur. Fakat Tertullianus kaynakları olan bir bilgi olarak değil İncil'e atıfta bulunarak bu bilgiyi vermiştir. Eusebius'ta eserinde bu konuya çok az yer vererek kesin birşey belirtmemiştir. Sadece Sozomenus isimli kilise tarihçisi V. yüzyılda kaleme aldığı eserinde Ermeniler'in, Roma imparator Konstantinus döneminde (M.S. 306-337) kendi kralları Tridates'in yönlendirmesi ile Hristiyanlığı kabul ettiklerini ifade etmiştir.⁷⁰ Bu bilgiler dışında Roma imparatoru Diocletianus'un 303 yılında Hristiyanlığa karşı büyük bir kıyımaya başlaması da göz önüne alındığında 301 yılında Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği görüşü biraz ihtilafli bir hal almıştır. Tüm bunlara rağmen Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği gerçeğine dönecek olursak Ermenilerin bu yeni dine girmesi ile ilgili olarak iki rivayet bulunmaktadır.

İlk rivayete göre Armenia'nın Part asıllı kralı Khusrev'i öldürmek isteyen Sasani kralı, Anak isimli başka bir Part soylusunu bu görev için ikna etmiş ve Armenia'ya göndermiştir. Anak,

⁶⁸ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", İA, C. 17, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 332.

⁶⁹ Demirci, a.g.m., s. 334.

⁷⁰ Grousset, a.g.e, s. 119; Kaçar, a.g.m., 128.

Khusrev'le yakın arkadaşlık kurarak onun güvenini kazanmış ve bir müddet sonra öldürmüştür. Kral Khusrev'in öldürülmesi sonucunda Anak ve Khusrev'in aileleri arasında çıkan kan davası neticesinde geriye çok az insan kalmış ve onlarda farklı yerlere dağılmıştır. Khusrev'in oğlu Tiridates ile Anak'ın oğlu Gregorius geriye kalanlardan sadece ikisidir ve yıllar sonra Armenia'ya geri dönmüşlerdir. Tiridates, Roma'nın desteği ile imparator olmuş ve Gregorius'u kendisine yardımcı seçmiştir. Kral Tiridates ile Gregorius'un arası açılıp Gregorius'un gerçekte Anak'ın oğlu ortaya çıkınca Gregorius'u tutuklatmıştır. Hristiyanlara büyük zulümler yapan Tiridates'in ilahi bir ceza olarak domuz suretine döndürülmesi ile onu bu hastalıktan kurtaracak bir kişi arayışına girmişler ve görülen bir rüya üzerine Gregorius'un bu kişi olduğuna inanılmıştır. Gregorius derhal hapisten çıkartılmış ve kralı tedavi etmiştir. Bu olay üzerine Tiridates Hristiyanlığı kabul ederek ve öldürdüğü azizleri krallık sarayının yanına defnettirmiş ve bir çok şapel yaptırmıştır. Böyle Gregorius'un yönlendirmesi ile Ermeniler Hristiyanlığı kabul etmiş ve ilk katolikos olarak Gregorius seçilmişler ve "Aydınlatıcı" olarak nitelendirmişlerdir. Hristiyanlığın kabul edilmesine ilişkin ikinci rivayet ise Armenia bölgesine gelen azizlerin ve hatta on iki havariden biri olan Bartholomeus'un Ermenileri Hristiyanlaştırmaya çalıştığı yönündedir. Bu rivayetler neticesinde Hristiyanlık Ermenilerin milli kimliklerini kazanmaları açısından bir milat olmuştur. Tampon bir bölgede yaşamalarının vermiş olduğu güvensiz ortam neticesinde bölünmüş olan Ermeniler din gibi ortak bir payda etrafında yeniden toparlanmaya başlamışlardır.⁷¹ Aydınlatıcı Gregorius vefat etmeden kısa bir süre önce oğlu Aristakes'i Episkopos olarak kutsamış ve 317 yılında Katogikos olmasını sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun 313 yılında Hristiyanlığı kabul etmesi sonrasında 325 yılında İznik'te toplanan ve Hristiyanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkları konuşmak için bir araya gelen insanlar arasında Ermenileri temsilen katılanlardan birisi de Aristakes'tir. Ermeniler, Sasani tehlikesinden emin olmak için din kardeşleri olan Bizansın yanında yer alma düşüncesi ile bu konsile katılmıştır.⁷²

Ermeni Kilisesi ilk başlarda Kayseri Kilisesi'ne bağlı iken sonrasında buradan ayrılarak yöneticilerini kendi kiliselerinde vaftiz etmeye başlamışlardır. Bu kilise ayrılığı ile ilgili olarak Ermeniler en başından beri kendi ayrı kiliseleri olduğunu söylerken, Katolikler papalığın verdiği imtiyazla Ermeni kilisesinin oluştuğunu iddia etmektedir. Ermeni kilisesinde katogikos makamı ilk olarak Lusaroviç Gregorius tarafından oluşturulmuş ve bu makama sadece onun soyundan gelenler getirilmiştir. Hatta Ermeniler bunun için başka bir aile ya da kişilerin bu makama getirilmeyeceğine dair yeminler etmişlerdir. 348 yılında Katolikos Hoosik'in oğulları katolikos olmayı istemedikleri için bu makam geçici olarak Gregorius'un akrabalarına geçmiş, 353 yılında Hoosik'in torunu I. Nerses tekrar bu görevi devralmıştır. Nerses, göreve başladıktan sonra bazı

⁷¹ Esme Özdaşlı, "Alban Kültürü Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", **Tarih ve Arkeoloji**, Eylül 2017, s. 559.

⁷² Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", **AÜİFD**, C. XXV, Ankara 1996, s. 121-142.

kararlar alarak kuzenlerin birbirleriyle evlenmelerini, büyü muska gibi şeyler ile insanların pagan kültürden kendilerine kalan adetlerini kaldırmak için girişimlerde bulunmuştur. Ermeni din adamları Kayseri ve Urfa'da yer alan Hrisitiyan okullarında eğitim görmüştür. Bu okullarda İncil ve temel din öğretileri Süryanice ve Grekçe olarak öğretildiği için Ermeniler kendi dillerinde dinlerini öğrenmek için harekete geçmişlerdir.⁷³

Halkın kendi dilinde ibadet etmesini sağlamak için katolikos Sahak ile Nerses'in öğrencisi Nesrop-Maschtotoz milli bir alfabe oluşturmak için harekete geçmişlerdir. Danyal alfabetesini temel alarak ve bir takım değişiklikler yaparak 36 harfli Ermeni alfabesini oluşturmuşlardır.⁷⁴ Böylece İncil'i Ermenice'ye tercüme etme çalışmaları başlamış ve 433 yılında tamamlanarak İncil Ermenice'ye tercüme edilmiştir. Bu durum Bizans'ta büyük bir rahatsızlığa neden olmuştur. Tıpkı Sasaniler'in Ermenileri dinden çevirmeye uğraştıkları gibi Bizans'ta Ermenice İncil'den vazgeçirmek için büyük baskı uygulamıştır. Sasaniler ile Ermeniler 451 yılında savaşmış, Sasaniler Ermenileri yeniden ateşperest yapmak için başlattıkları bu savaşta büyük bir zafer kazanmışlardır. Ermeniler bu savaş esnasında Roma'dan yardım istemiş fakat kendilerine yardım edilmemiştir. Buna rağmen Ermeniler bu yenilgiyi Vartanants Bayramı ilan etmişlerdir. Ermeni alfabesi ile Sasani ve Roma etkisi altında yaşayan Ermeniler bir bütün haline gelmeye başlamıştır. Milli kimliklerini kazanmaları ve devam ettirmeleri açısından bu alfabesinin icat edilmesi Ermeniler açısından büyük önem taşımaktadır.

Ermeni kilisesi 451 yılında toplanan Kadıköy (Kalkedon) konsiline Sasanilerle yapılan savaşı bahane ederek katılmamış ve burada alınan kararları reddettiğini açıklamıştır. Bunun bir nedeni de önceden yapılan İznik ve Efes konsillerine katılmış ve burada alınan kararlar sonrası kendilerine uygulanan baskılara karşı bir tepki göstermek istemeleri olmuştur. Grek Ortodoksluğundan ayrılarak Gregoryan mezhebini oluşturmaya başlamışlardır. Bu ayrılık Ermenilerin çok uzun yıllar Ortodoks ve Katolik baskısına maruz kalmasına neden olsa da Ermenilerin ruhani ve milli kimliklerini kazanmaları sebebiyle büyük önem taşımaktadır.⁷⁵ Dini günleri kutlamak ve Grek ile Süryani takvimi ile olan ilişkilerini de kesmek amacı ile kendilerine özel bir takvimde oluşturmuş ve bu açıdanda diğer Hristiyan mezheplerle bağlarını kesmişlerdir. Ermeni Katholikosluk makamı diğer mezheplerdeki dini makamlar gibi halktan kopuk olamamış bazı durumlarda halk yetersiz gördüğü katolikosları görevden azlettirmiş ya da katolikoslar istifa etmişlerdir. Böyle halk ve Ermeni kilisesi ruhban sınıfı ile halk arasında paylaşılan bir kurum niteliğinde olmuştur.⁷⁶ Ermeni kilisesi ilk olarak Eçmiyazin'de kurulmasına rağmen siyasi

⁷³ Davut Kılıç, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", FÜİFD, Y. 13, S. 1, Elazığ 2008, s. 1849.

⁷⁴ Kılıç, a.g.m., s. 1850. Ermeni alfabesinin oluşturulma çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz; Grousset, a.g.e., s. 166, Kırzioğlu, a.g.e., C. I, s. 187.

⁷⁵ Grousset, a.g.e., s. 229.

⁷⁶ Kılıç, a.g.m., s. 1853.

baskılar nedeniyle Ermeniler yer değiştirdikçe kilise merkezi de yer değiştirmiştir. Kilise 485 yılında Dvin, 901 yılında Ani, 1147 yılında Kilikya'ya taşınmıştır. 1292 yılında Sis şehrine taşınan kilise merkezi 1441 yılında tekrar Eçmiyazin'e geri dönmüştür.⁷⁷

Hristiyanlığın benimsenmesi ile Ermeniler hem Sasani hem de Bizans arasında yaşam mücadelesi vermeye başlamıştır. IV. yüzyılın sonlarına doğru Armenia topraklarının batı kısmını oluşturan Karin (Erzurum), Erez (Erzincan), Elazığ, Martiropolis (Silvan), Amida (Diyarbakır) ve Mardin'i Bizans hâkimiyetine alırken doğu kısımları ise Sasaniler hakim olmuştur. Sasani kralı II. Yazdigerd, Hristiyanlığın kabulü ile Bizansla aralarında bir birlik oluşturduklarını düşündüğünden dolayı Ermenilere yeniden Zerdüşlük inancını benimsetmek için baskı uygulamaya başlamıştır. Ermeniler, Kamsarakan beyleri, Mamikonyan beyleri ile Katolikos I. Sahak (M.S. 387-439) ve I. Hovsep (M.S. 440-452) önderliğinde Sasanilere karşı mücadele etmişlerdir.⁷⁸ Ermeni önderleri bir taraftan kendilerine karşı uygulanan baskılarla mücadele ederken diğer taraftan kendi milli kimliklerini de kazanmak için çalışmalar yapmışlardır. Bu amaç doğrultusunda Aziz Mesrob M.S. 406 yılında Ermenilerin dini, kültürel ve dil özelliklerine uygun yeni bir alfabe oluşturmuştur. Yeni alfabe ile yapılan ilk şey ise İncil'in Süryanice'den Ermenice'ye çevrilmesi olmuştur.⁷⁹

Sasaniler ve Bizans arasında devam eden savaşlar neticesinde Armanya topraklarının el değiştirmesi nedeniyle Ermeni önderlerinden Vardan Mamikonyan'la birlikte birçok Ermeni İstanbul'a göç etmiştir. Bizans kontrolünde olan Ermeni toprakları bir müddet sonra Müslüman Arapların akınlarının başlaması ile tekrar el değiştirmiş ve uzunca bir süre Emeviler ile Abbasîlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Hz. Ömer döneminde 640 yıllarında İran'ın fetih edilmesinden sonra Azerbeycan topraklarının büyük bir kısmı da ele geçirilmiş ve önemli Armenia şehirlerinden birisi olan Dvin'e kadar ilerlenmiştir. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde de devam eden fetihlerle Ermeni topraklarının etrafı kuşatılmıştır.⁸⁰ Habîb bin Mesleme, Dvin şehrini ele geçirince Ermenilerin, cizye ve haraç ödemeleri karşılığında can, din, mal ve mabedlerine dokunulmayacağına dair bir anlaşma imzalamıştır. M.S. 653 yılında imzalanan anlaşmaya göre Ermeniler 3 yıl boyunca cizye ödemeyecekler sonrasında da ödeyecekleri cizye miktarını kendileri belirlemişlerdir.⁸¹ Zimmîlik statüsü gereği kendi iç işlerinde serbest bırakılan

⁷⁷ Sebeos, **History**, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, Chapter 9, s. ; İlhami Tekin Cinemre, Genç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması, **Asia Minor Studies Journal**, C. 7, S. 1, Ocak 2019, s. 101-102.

⁷⁸ Güner Sağır, "Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, C.1., TTK Yay., Ankara 2014, s. 184.

⁷⁹ Sağır, a.g.m., s. 184.

⁸⁰ Mehmet Coğ, "Ortaçağ Ermeni Literatüründe Hz. Muhammed Algısı", **Journal of Histroy School**, Year 9, Issue XXVI, June 2006, p. 3.

⁸¹ Nebi Gümüş, "İslam Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, C. 1, TTK Yay., Ankara 2014, s. 211.

Ermenilerin Bizans'tan yana yer alması engellenmek istemiş buna rağmen Ermeni ileri gelenleri bazen Bizans tarafında yer alınca Müslümanlar ve Ermeniler arasında çatışmalar yaşanmıştır.⁸²

Hız. Ali ve Muaviye bin Ebu Süfyan arasındaki mücadelenin neticesinde meydana gelen karışık ortamda Armenia bölgesinin bazı kesimleri Bizans'ın eline geçmiş Muaviye iktidarı ele geçirip halifeliğini ilan edince Ermeni liderlerine mektup yazarak yeniden hâkimiyetini kabul etmelerini sağlamış ve Armenia topraklarında imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Dvin şehri yeniden inşa edilerek daha önceden yaptırılan cami genişletilmiştir. Emevilerin yönetiminin ilk zamanlarında Armenia, Al Cezire eyaletine bağlı bir şekilde yönetilirken bir müddet sonra Ermeniyeye adıyla yeni bir vilayet haline getirilmiş ve merkezi de Berzea yapılmıştır. İlerleyen süreçte Armenia bölgesinde çıkan isyanlar ve Bizans ile kurulan gizli ilişkilerin ortaya çıkması üzerine Ermeniler, Şam'dan atanan valilerce direk yönetilmiştir. Emevilerden sonra kurulan Abbasi hanedanlığı döneminde de Armenia bölgesi ve Ermeniler önemini korumaya devam etmiştir. Abbasiler döneminde Armenia üzerinde güçlü bir idare tesis edilse de Ermeniler zaman zaman ya kendileri isyan etmişler ya da yönetime karşı çıkan isyanlara destek vermişlerdir. Özellikle vergi verme noktasında sıkıntı çıkarmışlardır. Abbasilerde kendi içlerinde yaşanan sıkıntılarla baş etmek zorunda olduğundan Ermenilerden daha az vergi almayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Abbasiler çıkan isyanları bastırdıktan sonra Ermeniler üzerinde yeniden hâkimiyeti tesis etmek için harekete geçmiş bozgunculuk yapan Ermeni ileri gelenleri esir edilmiştir. M.S. 862 yılında Bagrati presni olan Aşot b. Simbat, Ermenilerin Emiri ilan edilmiş M.S. 882 yılına gelindiğinde ise halife Mu'temid tarafından Ermeni Krallığı'na getirilmiştir.⁸³

M.S. 885 ve 1064 yılları arasında Ermenilere ait dört krallık kurulmuştur. Bunlardan ilki merkezi Ani olan Ani Bağrathlıları adı verilen Ermeni Krallığı'dır. Ani Bağrathlıları'na 1045 yılında Bizans tarafından son verilmiştir. Kars Bağrathlı Ermeni Krallığı ise 962 yılında kurulmuştur ve Selçuklu akınları sonucunda yıkılmıştır. 982 yılında kurulan Taşrik Bağrathlı krallığı da Lori merkezlidir ve İslamiyet'i kabul ederek Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Merkezi Vaspurgan olan Ardzruni Ermeni Krallığı'nın toprakları da 1021 yılında Bizans tarafından ele geçirilmiştir.⁸⁴

Ermeniler 1045 yılına kadar Simbat ve oğlu Aşot ile onun varisleri tarafından yönetilmiştir. 1045 yılına gelindiğinde Bizans'ın Ermenilere uyguladığı dini ve siyasi baskı artmış Ani kalesi zapt edilerek Bağrathlı ailesinin hükümlürlüğüne son verilmiştir.⁸⁵ Ermenilerin Ortodoks kilisesini

⁸² Çoğ, "Ortaçağ Ermeni Literatürü", p. 3.

⁸³ Gümüş, a.g.m., s. 216.

⁸⁴ İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler", TA, C. XV, Ankara 1968, s. 324-329; Erol Kürkçüoğlu, "10-11. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagrathuni-Ardzruni) Politikaları", **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri**, C. 2, Ankara 2002, s. 133-156.

⁸⁵ Göhce, a.g.m., s. 8.

kabul etmelerini sağlamak için uygulanan baskılar sonucunda Ermeni kiliseleri yakılmış, halkın bu durum karşısında Bizans ile Ortodoks mezhebine karşı olan öfkesi katmerlenmiştir. Bizans ayrıca büyük bir tehcir politikası uygulayarak birçok Ermeni'yi göç ettirmiştir.⁸⁶ Özellikle Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans'ın Ermenilere karşı çok sert müdahale ederek şehirlerini yaktırmış halktan bazılarını öldürmüştür. Bununla da yetinmeyen imparator Roman Diojen, Türkleri yenilgiye uğratacağından emin olduğu için savaş dönüşünde Ermeni sorununu da kesin olarak çözeceğini vaat etmiş olmasına rağmen olaylar farklı bir mahiyet kazanmıştır. Ermeniler, Bizans'a duydukları nefret sonucu bu savaşta Selçukluların yanında yer almış ve Bizans ordusunu ilk terk eden kuvvet olmuşlardır.⁸⁷ 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler'in Anadolu'yu yurt edinmeye başlamaları Ermeni tarihinin yeni bir sayfasını teşkil etmiştir. Daha çok Anadolu'nun doğusunda yaşayan buralarda prenslikler kuran Ermeniler, Türklerin doğuda yaptıkları akınlar sonrasında Fırat nehrinin batısına doğru göç etmeye başlamışlardır. Özellikle Kilikya bölgesine göçen Ermeniler ilerleyen süreçte burada Kilikya Ermeni Krallığı'nı kurmuşlardır.

1.3. Haçlı Seferleri (1096-1291) ve Kilikya Ermenileri

1.3.1. Haçlı Seferleri ve Seferlerin Ortaya Çıkmasına Neden Olan Etkenler

İnsanlık tarihi bakımından Ortaçağ dünyasını etkileyen en önemli olaylardan birisi olan Haçlı seferleri, gerçekleştiği dönem ve sonrası için mühim bir tarihi vakadır. Üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen günümüzde doğurduğu sonuçlar ve etki ettiği alan açısından hala önemini koruyan bu seferlerin siyasi, kültürel, ekonomik ve dini olmak üzere birçok nedeni bulunmaktadır.XI. yüzyılın son yıllarında meydana gelen Haçlı seferlerini neden ve sonuçlarını daha iyi anlayabilmek için ilk olarak bu kavramın ne anlam ifade ettiğini bilmemiz gerekmektedir.

Hristiyanlıktaki en önemli ikonik sembol olan Haç, Hz. İsa'nın iki tahtaya çivilenerek idam edilmesini sembolize etmektedir. Latince "Cruz", İngilizce "Cross", Fransızca "Croix", Almanca "Kreuz" Grekçe "Stavros", Arapça "Salib" kelimeleri Haç sözcüğünün karşılığıdır. Türkçeye, Ermenice'den Haç olarak geçmiştir.⁸⁸ Her ne kadar Hristiyanlıkla özdeşleşmiş olsa da Haç işareti M.Ö. 3000'lerden itibaren kullanılmaktadır. Mısırlılar için sonsuz hayatın simgesi iken, Sümerliler ve Asurlular için tanrı Anu'yu ifade etmiştir. Hristiyanlar için oldukça büyük önem arz eden bu ikon ülke bayraklarından tutun hayatın pek çok alanına kadar geniş bir kullanma sahiptir. İşte bu denli öneme sahip olan işaret, dünya tarihinin en önemli olaylarından birine adını vermiş ve tarih sahnesinin en önemli kavramlarından birisi olmuştur.

⁸⁶ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 111.

⁸⁷ Cöhce, a.g.m., s. 9.

⁸⁸ Mahmut Şakiroğlu, "Haç", İA, C. 14, TDV Yay, İstanbul 1996, s. 522.

“Haçlı”, “Haçlı Seferi” ya da “Haçlılar” siyasi olarak ise 1096 ve 1293 yılları arasında meydana gelen Batı Avrupa topraklarında oluşan silahlı birliklerin Papa II. Urban’ın yönlendirmesi ile planlanan ve kutsal topraklar olarak adlandırılan Kudüs ve çevresini Müslümanların ve Türkler’in elinden kurtarmak amacı ile girişilen harekati ifade etmektedir.⁸⁹ Bu amaç doğrultusunda yaklaşık dokuz sefer gerçekleştirilmiştir. Bu seferden bazıları büyük çaplı olurken küçük çaplı seferlerde meydana gelmiştir. 200 yüzyıl boyunca zaman zaman gerçekleştirilen bu seferler sonrasında Hristiyan Avrupalılar tarafından Doğu Müslüman Türk dünyasına yönelik saldırılarda Haçlı Seferi olarak isimlendirilmiştir.⁹⁰ Haçlı Seferlerini anlayabilmek için arkasında yatan siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini sebepleri bilmek gerekmektedir. İlk olarak seferlerin nasıl bir coğrafyada ve ne şartlar altında oluştuğunu incelemeliyiz.

843 yılında Kalorenj Frank imparatorluğunun parçalanması ile Batı Avrupa’da birçok hanedan, kral ve prens hakimiyet müacesesine girişmiştir. Psikopaslar ve papa da bu mücadelenin içerisinde yer almıştır. Bu kargaşa ortamında büyük zarar gören halk bir taraftan da Frank ve Norman şövalyeleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Siyasi otorite boşluğundan aldıkları güçle halka silah zoru ile istediklerini yaptırmaya çalışmışlardır. Bu baskı ve zulüm ortamında üretimde durunca büyük bir ekonomik krizde yaşanmıştır. İşte bu ortamda herkes kendi hakimiyetini kurmak için kıyasıya bir mücadele vermiştir. Özellikle papalık kurumu, St. Augustinus’un “Teokratik Tarih Anlayışı”nda yer alan Tanrı Devleti anlayışı doğrultusunda Tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olan Papaların yöneteceği bir devlet için büyük bir mücadele vermiştir.⁹¹

Papalık, rahipler aracılı ile büyük bir barış propagandasına girişmiş ve hem siyasiler hem de halk üzerinde barış söylemleri ile etkili olmaya çalışmıştır. Bu çalışmalar sırasında papalığa en büyük yardım Cluny tarikatı mensuplarınca sağlanmıştır. 910 yılında Fransa’nın Lyon şehrinin kuzeyinde kurulan Cluny tarikatı mensupları Kudüs sevgisini canlandırma ve Müslüman Türk dünyasına karşı halkı şevke getirme görevinde papalığa büyük bir destek sağlamıştır. Hedeflenen bu propağanda yoğun bir şekilde yürütülünce Batı Avrupa’da yaşanan bu kaos ortamına yeni bir çözüm getirilmiştir. Kudüs şehrinin Hz. İsa’nın mezarının Türklerin elinde olmasının kabul edilemeyeceği ve intikamının muhakkak alınması gerektiği en çok başvurulan argüman olmuştur.⁹²

⁸⁹ Salim Koca, “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”, **Gazi Akademik Bakış**, C. 10, S. 20, Ankara Yaz 2017, s. 16.

⁹⁰ Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri ve Türkler”, **Türkler**, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 651.

⁹¹ Koca, a.g.m., s. 18.

⁹² H.A. Nomiku, **Haçlı Seferleri**, çev. Krinton Dinçmen, İletişim yay., İstanbul 1997, s. 16.

Siyasi otorite boşluğu, yaşanan ekonomik sıkıntılar ve anarşi ortamında işlenen bu dini motif dışında halk maddi ve manevi bazı vaatlerle de Doğu'ya kanalize edilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilmesi muhtemel bir Haçlı seferine katılacak olan insanların günahlarının affedileceğini ilan eden kilise aynı zamanda açlık ve sefalet içerisinde bulunan halka Kudüs'ün çok zengin olanaklara sahip olduğu efsanevi öğelerde katarak seferi cazip hale getirmeye çalışmıştır.⁹³ Böylelikle Batı Avrupa'da yaşanan açlık, topraksızlık, soylular va halk arasındaki mücadele, şövalyelerin birbirleri ile olan silahlı rekabeti dışında bu dönemde sel ve salgın hastalıklarda halkın durumunu gittikçe zorlaştırmıştır.⁹⁴ Yaşanan kargaşa, sefalet ve öfke İslam dünyasına kanalize edilmeye çalışılmıştır ve Haçlı Seferleri fikri işte böyle bir ortamda cereyan etmiştir.

1.3.2. Haçlı Sefelerinin Siyasi, Ekonomik ve Dini Nedenleri

Ortaçağ İslam dünyası ile Hristiyanlar arasında meydana gelen Haçlı seferleri her ne kadar dini temeller üzerine inşa edilmiş gibi gözükse de böylesine büyük bir hareketi tek bir nedenle açıklamak oldukça sığ bir bakış açısıyla mümkün olur. Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak parolası haçlılar için bir motivasyon kaynağıdır fakat Kudüs'ün Müslümanların hakimiyetine girmesi çok uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. M.S. 638 yılında Hz. Ömer döneminde feth edilen Kudüs 457 yıl aralıksız İslam hakimiyeti altında yaşamıştır.⁹⁵ 400 yılı aşkın süre Hristiyan dünyasında Kudüs'ün Müslüman hakimiyetinde olmasından dolayı duyulan rahatsızlık herhangi bir eyleme dökülmemiştir. Hristiyanlığın kendi içindeki parçalanmışlığı öncelikli sorun olmuşken krallarında papalar üzerinde etkili olmaya çalışması kilisenin böylesi bir harekate liderlik etmesine olanak vermemiştir.

1054 yılında kilisenin Ortodoks ve Katolik olarak ikiye ayrılması ile papalık Doğu Hristiyanlarından uzaklaşmıştır. Papalık, Avrupa'da önemli bir silahlı güç haline gelen Normanlar ile eski gücüne yeniden kavuşmak istemiştir. Her ne kadar savaş fikrine karşı bir izlenim edinmesi gereksede Normanlar sayesinde Endülüs'te Müslümanlara karşı bazı başarıların kazanılması papalıkta bir özgüven gelişimi sağlamıştır.⁹⁶ Papa VII. Gregorius, Alman İmparatoru IV. Henri'ye karşı yayınladığı bir bildiri ile kilisenin siyasi iktidardan kurumlardan üstün olduğunu ilan etmiştir. Bu durum imparator ve papa arasında bir gerilim yaşanmasına sebebiyet vermiş, Kral IV. Henri, papanın istifa ermesini istemiş papa da bunu kabul etmeyerek kralı afaroz ettiğini

⁹³ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesi", s. 2.

⁹⁴ Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", s.651-652; Koca, a.g.m., s. 21

⁹⁵ Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesi", s. 3.

⁹⁶ Runciman, a.g.e., C. I, s. 7.

açıklamıştır.⁹⁷ Yaşanan bu geriliminin kazananı Alman İmparatoru olmuş, Papa VII. Gregorius görevden uzaklaştırılarak yerine III. Clament papa yapılmıştır. Yeni Papa III. Clament ilk işi Kral IV. Henri ile önceden afaroz edilen kralların afarozlarının geçersiz olduğunu ilan etmek olmuştur. Böylece krallık ile papalık arasında bir yakınlaşma olmuş krallık kiliseyi desteklemeye başlamıştır. Batı Avrupa'da yaşanan bu çekişmenin galibi papalık olmuştur. Papa VII. Gregorius'un oluşturmaya çalıştığı Haçlı birlikteliği III. Clament'in kralların da desteğini almasıyla biraz daha güç kazanmaya başlamıştır. Siyasi boyutu bakımından haçlı seferlerinin bir diğer nedeni de yüzyıllar boyunca barbarların göç hareketleri ve saldırılarından korunmak amacıyla oluşturdukları şövalye sınıfı bir müddet sonra amacından saparak Avrupa halkı üzerinden büyük bir baskı haline gelmiştir. Bu baskın hem krallık hem de papalık tarafından Doğu'ya Müslümanların üzerine yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Özellikle Haçlı birlikleri fiilen oluşturulmaya başlandığında şövalyeler İsa'nın Askerleri (Militia Sancti Petri) adıyla kilisenin emrine alınmıştır. Bu şövalye birlikleri Haçlı Seferleri boyunca oldukça etkin rol almışlardır.⁹⁸ Haçlı seferlerinin başlamasına neden olan bir diğer siyasi etmen ise Doğu Hristiyan sınırlarının güvence altına alınmak istemesi ve Bizans imparatorluğunun kiliseden yardım istemesi olmuştur. İlk olarak Bizans imparatoru VII. Mihael, 1074 yılında, Malazgirt savaşından sonra Türk ilerlemesini durduramayınca Papa VII. Gregorius'tan yardım istemiştir. İmparator, papalığın yardım etmesi durumunda Ortodoks kilisesi ile Katolik kiliselerinin birleşmesi için girişimlerde bulunacağını vaat etmiştir. Papa'da bunun üzerine Hristiyan dünyasına yaptığı çağrı ile Türkler karşısında Bizans'a yardım çağrısı yapmıştır.⁹⁹ Katolikler her ne kadar mezhep olarak büyük problem yaşasalarda Ortodoks Bizans Devleti'ni Türklerin ilerleyişi karşısında bir set olarak görmüşlerdir. Bizans'a yardım edilmesi halinde papalık, Endülüs Müslümanlarına karşı gerçekleştirilen başarının Türklere karşıda yapılabileceğini düşünmüştür. Ayrıca bu tehlikeden kurtarıldıktan sonra yapılacak bir konsille Bizans'a, Batı Roma'nın ve Papalığın hakimiyetinin tanıtılabileceğini düşünmüştür.¹⁰⁰

VII. Gregorius'un tüm bu hayalleri Alman İmparatoru ile yaşadığı sorun nedeniyle akamete uğrasada ortadan kalkmamış Papa II. Urbanus zamanında fiiliyata dökülmeye başlanmıştır. Katolik kilisesi yaşanan gelişmeler sonrasında siyasi bir güç elde ettikten sonra ekonomik anlamda da kazanım elde etmek istemiştir. Avrupa toprak sisteminin kendine has özellikleri halkın ekonomik anlamda birbirinden farklı sınıflara tabi olmasına neden olmuştur. Büyük malikane sahipleri etrafında toplanan halk, herhangi bir hakka sahip olmadan bir nevi köle statüsünde yer

⁹⁷ Ahmet Ocak, "Haçlı Seferlerinin Ortaya Çıkışı ve (Doğu-Batı Dünyaları Açısından) Doğurduğu Sonuçlar", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 14, S. 3, Y. 14, Ankara 2014, s. 137.

⁹⁸ Ocak, a.g.m., s. 138.

⁹⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 52;

¹⁰⁰ Demrikent, "Haçlı Seferleri Düşüncesi", s. 5; Koca, a.g.m., s. 20.

almıştır. Bir birikimde yapamayan halk birde efendisi konumunda olan malikane sahipleri veya kiliseye vergi ödemiştir. Avrupa'da nüfusun artması ve işsizlik insanların kendilerinden daha güçlü konumda olan kişilerin ya da kurumların etrafında toplanmasına neden olmuştur. Özellikle kilise bu anlamda önemli bir sığınak olmuştur çünkü halk çocuklarının kilisede papaz veya keşiş olmasını istemiş ya da şövalye olması için uğraşmıştır. Kilise bünyesindeki keşişler sayesinde işlenmesi güç çorak toprakları tarıma uygun hale getirerek sahip olduğu toprakları genişleterek maddi kazancını arttırmıştır.¹⁰¹

Kiliseye zaman içerisinde oluşan askeri tarikatler bu insanları silahlandırarak silahlı kuvvet sahibide olmaya başlamıştır. Papalığın topraklarını genişletmesi ile ters orantılı olarak aristokratların sahip olduğu topraklar azalmaya başlamış bu da zaman zaman toprak savaşlarının yaşanmasına neden olmuştur. Tarım aletlerinin de kullanılmasıyla köylüler işsiz kalınca Batı Avrupa'da ekonomik çöküş halkı derinden etkilemeye başlamıştır. Batı Avrupa'da bunlar yaşanırken Doğu Müslüman ve Türk dünyasında ise durum oldukça farklıdır. Hristiyan Hacılar ve tüccarlar yokluk ve fakirlik içindeki halka Müslümanların ve Türklerin oldukça iyi şartlarda yaşadıklarını hatta öyleki Kudüs sokaklarından bal ve süt aktığı gibi efsanevi özelliklerde katarak anlatmaya başlayınca bu yerlere karşı halk ve soylular içerisinde bir merak oluşmaya başlamıştır. Soylular hem kendileri hem de oğulları için yeni topraklar kazanmak, halk ise baskı ve zulümden uzakta rahat bir yaşam alanı oluşturmak için fiiliyata dökülmeye çalışılan Haçlı birliklerine katılmak için hayal kurmaya başlamışlardır.¹⁰²

Papa II. Urban tarafından 1095 yılının Mart ve Kasım aylarında yapılan Haçlı Seferleri çağrıları neticesinde sefere katılan veya katılmayan bir çok kişi kiliseye önemli miktarda bağış yapmıştır. Bu da kilisenin gittikçe artan bir maddi güç kazanmasını sağlamıştır. Sonuç olarak Batı Avrupa'da yaşanan ekonomik geçişin beraberinde getirdiği buhrandan faydalanan Papalık, Haçlı Seferi çağrısı ile karşısında bir rakip olmaksızın büyük bir zenginliğide kavuşmuştur. Bu maddiyat hem siyaset hem de Doğu kiliseleri karşısında büyük bir güce erişmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum kilisenin, Haçlı seferlerinden büyük bir gelir ve konum kazanacaklarını bilerek harekete geçtiklerini de ortaya koymaktadır.¹⁰³

Haçlı seferlerinin oluşumunda en çok dillendirilen ve motivasyon kaynağı olan argüman dini nedenler olmuştur. Kutsal topraklarını, Müslümanların elinden kurtarmak isteyen papalık bu amaçla Hristiyan dünyasını harekete geçirmeye çalışırken Kudüs ve civarında yaşayan Hristiyanlar

¹⁰¹ Mehmet Ali Kılıçbay, "Ortaçağın Orta Malı Olmadığına Dair", **Doğu Batı Dergisi**, S. 33, Y. 8, Ağustos-Eylül-Ekim, 2005, s. 76.

¹⁰² Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", s. 652; Koca, a.g.m., s. 19.

¹⁰³ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983, s. 87.

gerçekte büyük bir baskı ve zulüm altında olmamışlardır. Zımni statüsünden dolayı dini ve vicdani özgürlükleri konusunda belirli haklara sahip olan ve bu hakları hukuki güvence altında yaşamakta olan Hristiyanlara karşı zaman zaman olumsuz davranışlarda meydana gelmiştir. Bedevi Arapların, Hristiyan hacılara karşı bazı saldırıları ile Fatımi Halifesi el- Hakim Biemrillah'ın Kutsal Mezarı Şerif-i tahrip ettirmesi gibi bir iki menfur saldırı dışında gerçekte bir saldırı meydana gelmemiş bu saldırılarda en kısa sürede Müslüman yöneticilerce telafi edilmiştir.¹⁰⁴

Hristiyan tarihi incelendiğinde şiddete meşruiyet kazandıran bir olgu karşımıza çıkmaktadır. Haklı savaş doktrini adı verilen bu olgu ile Haçlı seferlerinin dini temellerini anlamak daha kolay olacaktır. Hristiyanlık bir devlet dini haline gelene kadar özellikle ilk dönem Hristiyanları çok büyük baskı ve zulümlere maruz kalmıştır. İlahi her dinin özünde olan sevgi, barış ve merhamet gibi insancıl mesajlar verilmiştir. Bu nedenle uzun bir süre askerlik bile Hristiyanlarca rağbet görmemiş ve her türlü şiddetten uzak durulmuştur. Bu tutumun izlenmesinde neden olan etmenlerden birisi de Roma imparatorluğu karşısında azınlık konumunda olmaları da etkili olmuştur.¹⁰⁵ Roma devlet geleneğinde yer alan kötülüğü cezalandırma, haksız yere alınan toprakları geri alma gibi bazı kurallar, haklı savaş doktrininin temelini oluşturmuştur. Haklı savaş doktrininin ilk defa Cicero tarafından kullanılmış, Hristiyan ilahiyatında ise Aziz Augustine tarafından dillendirilmiştir.¹⁰⁶

Aziz Augustine tarafından Haklı Savaş doktrinine dahil edilen sevgi birliği içerisinde Hristiyan kardeşine yardım etme fikri Haçlı seferleri sürecinde papalık tarafından kullanılan haklı savaş doktrininin bir uzantısı olmuştur. Tanrısal Barış fikri ise Haçlı seferlerinin bir diğer dini etken olmuştur. Papalık Hristiyanların birbirleri ile olan savaşlarını ve iç çekişmelerini tam anlamı ile bitiremeyince insanların içindeki savaş isteğinin Müslümanlara kanalize etmeye karar vermiştir. Tanrısal barış fikrinin ve I. Haçlı seferlerinin ilan edilmesi hemen hemen aynı dönem içerisinde birbirine çok yakın bir süreçte olmuştur. Kilise, Tanrısal Barışıyla sadece Avrupa coğrafyasına değil tüm Hristiyanlara bir barış ortamı sağlamayı hedeflemişken tanrının düşmanları olarak görülen Müslüman ve Yahudilere de yeni bir savaş hazırlığı başlatmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir hususta Hristiyanların sadece Müslümanları değil Yahudileri ve Ortodoks Hristiyanları da düşman olarak gördüğü gerçeğidir. Gerçekleştirilecek olan seferler sayesinde tanrının

¹⁰⁴ Ocak, a.g.m., s. 135.

¹⁰⁵ Aykut, a.g.m., s. 298.

¹⁰⁶ Güray Kırpık, "Haçlı Seferlerinde "Tanrı Barışı" Müessesesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 16, 2007, s. 84-87.

düşmanları olarak gördükleri tüm dini unsurları saf dışı edilerek Katolik kilisesinin hakimiyeti tesis edilmesi sağlanacaktır.¹⁰⁷

Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerce kutsal kabul edilen topraklar papalık önderliğindeki Haçlılarca kurtarıldıktan sonra Avrupa'nın tamamı ile Balkanlar, Bizans ve Kuzey Afrika da hakimiyet altına alınmak istenmiştir.¹⁰⁸ Tüm bu dini etkenler bir araya getirildiğinde Haçlı seferlerinin dini boyutu anlaşılmaktadır.

1.3.3. Haçlı Seferlerinin Başlaması ve İlk Öncü Birlikler

Haçlı seferlerini başlatmak için uğraş veren kişi ilk kişi Papa VII. Gregory (1025-1085) olmuştur. Özellikle 1074 yılında girişimlerini arttırmış fakat Kral Henri ile yaşadığı anlaşmazlık dolayısıyla görevden ayrılınca seferlerin başlaması akamete uğramıştır. Papa VII. Gregory'dan sonra 12 Mart 1088 tarihinde Papa II. Urban göreve getirilmiş ve halefi papanın temellerini attığı Haçlı seferlerini başlatan kişi olmuştur. II. Urban, Katolik ve Ortodoks kiliselerini birleştirmek amacıyla olmuş ve 1089 yılında gerçekleştirilen Melfi konsili ile 1095 yılında toplanan Piacenza konsilinde Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un elçilerine konuşma hakkı vererek iki kilise arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak istemiştir.¹⁰⁹

Papa II. Urban bu iki konsile büyük bir halk kitlesi ile önemli sayıda din adamını davet ederek ileride yapmayı düşündüğü Haçlı Seferleri için bir alt yapı oluşturmuştur. Bizans elçilerine konuşma hakkı tanınması ve bu elçilerin Türkler ve Müslümanlar karşısında kendilerinden yardım istemesini tüm halk ve din adamlarına dinleterek onların desteğini almak istemiştir. 27 Kasım 1095'de gerçekleştirilen Clermont konsilinde Haçlı seferleri için açık çağrısını ilan etmiştir. Uzunca bir vaaz veren Papa arada İncil ayetlerine de atıflar yaparak halkın kendi içinde sukuneti sağlayarak önce kendilerini sonrasında ise başkalarını düzeltmesi gerektiğini vurgulamıştır. Lordların halk üzerindeki hakimiyetini tesis içinde tavsiyelerde bulunan papa, insanları kilisesinin tahsis ettiği kutsal barış ortamına uymaya davet etmiştir. Sonrasında ise vaazın asıl konusu olan Haçlı seferleri ile ilgili kısmına gelerek kendilerinden yardım isteyen Doğu'daki kardeşlerine yardım etmek zorunda olduklarını ifade etmiştir.¹¹⁰

Türklerin, Roma topraklarını ele geçirdiğini ve birçok Hristiyanı öldürerek mabedlerine zarar verdiğini anlatarak tanrının krallığının harap edildiğini söylemiştir. Hristiyan kardeşlerine yardıma

¹⁰⁷ Düzgün, a.g.m., s.32.

¹⁰⁸ Jonathan Riley Smith, **Haçlılar Kimlerdi?**, çev. Berna Kılınçer, Bileşim yay, İstanbul 2005, s. 25.

¹⁰⁹ Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler" s. 70;

¹¹⁰ Kırpık, "Haçlı Seferlerinde "Tanrı", s.84-86.

gidecek olanlara bu seferler sonunda günahlarının af olacağı müjdesini de vererek eger bu çağrıya uymazlarsa bizzat Hz. İsa tarafından cezalandırılacaklarını da değinmiştir.¹¹¹ Papa II. Urban, Clermont konsilinden sonra gittiği her yerde yoğun bir şekilde Haçlı Seferleri fikrinin işlemiş ve yardım çağrılarında bulunmuştur. Bu çağrılar sadece papa tarafından değil gezici vaziler tarafından da yapılmıştır. Özellikle Pierre L'ermite halk nazarında büyük bir itibar sahibi olmuş onun verdiği vaazlar sayesinde ilk öncü birlikler oluşmuştur.¹¹²

1.3.3.1. I.Haçlı Seferi (1096 – 1099)

Papalık tarafından icra edilen vaazların halk nezdinde büyük bir etki gösterdiği ve sefere katılımın yoğun olacağı anlaşılınca sefere katılacak olan insanlar için bazı kurallar oluşturulmuştur. İlk olarak sefere katılacak olan herkes mal varlığını geri dönene kadar kiliseye emanet edecek geri döndüğünde alabilecek eğer dönemezse mal varlığına kilise el koyacaktır. Ayrıca sefere özgü oluşturulan bir yemin ederek kırmızı renkli bir elbise giyilmesine karar verilmiştir. Seferler boyunca herhangi bir nedenden dolayı geri denen olursa kilise tarafından aforoz edileceği ilan edilmiştir. Bu kararlar doğrultusunda Hz. Meryem'in göğe yükseliş tarihi olarak inandıkları 15 Ağustos 1095 tarihinde ilk sefer için yola çıkılmaya karar vermişlerdir.¹¹³

15 Ağustos 1095 tarihi ilk sefer için kararlaştırılmış olsa da çoğunluğu Almanlardan başıboş gruplar bu tarihten önce harekete geçerek daha Bizans sınırına varmadan Ren bölgesinde yaşayan Yahudilere karşı büyük bir zulüm uygulamışlardır. Daha sonrasında ise vaiz Pierre L'ermite öncülüğünde Alman, Fransız ve İtalyanlardan oluşan 20 bin kişilik bir düzenli birlik 1 Ağustos 1096 yılında İstanbul'a ulaşmıştır. Bu birlik içinde de başıbozuk, katil, hırsız gibi çeşitli suçlara bulaşmış insanların bulunması ve İstanbul halkına zarar vermeleri üzerine Bizans İmparatoru I. Alexios askerlerin Yalova'da beklemeleri emrini vermiş fakat bu emre uymaya Haçlılar, İznik üzerine yürüyünce Türkler tarafından büyük bir direnişle karşılaşmışlardır.¹¹⁴ Pierre L'ermite komutasındaki bu birliğin açtığı tahribat ve uğradığı bozgundan sonra soylular ve lordlar komutasındaki asıl Haçlı kuvvetleri 1096 Kasım ayından itibaren İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Bizans İmparatoru I. Alexios, Haçlıların gerçek niyetlerinin Türkler tarafından ele geçirilen yerlerde kendilerine ait bir devlet kurmak olduğunu anlayınca onlardan kendisine bağlı kalmalarını ve geri alınacak olan topraklarda kendi yönetimini sağlamaları koşuluyla askeri destek

¹¹¹ Papa II. Urban tarafından verilen tarihi Haçlı Seferleri vaazının tamamı hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz: Fulcherius Carnotensis, **Kudüs Seferi Kutsal Toprakaları Kurtarmak**, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009, s. 47-51.

¹¹² Kenneth M. Setton, **A History of The Crusades Volume 1: First Hundred Years**, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969, s. 254.

¹¹³ Runciman, a.g.e., s. 85.

¹¹⁴ Ocak, a.g.m., s. 142; Nomikos, a.g.e., s. 84.

vereceğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Fransız Haçlı ordularının komutanı Hugue de Vermandois, I. Alexios'un bu emrine uymuşken daha sonra arkasından gelen Fransız komutan Godefroi de Bouillon imparatorun bu isteğini yerine getirmemiştir. Bizans ve Bouillon arasında çıkan mücadeleyi Fransızların kaybetmesi ile onlarda imparator I. Alexios'a bağlılık yemini etmişlerdir.¹¹⁶

İmparator I. Alexios, Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon ile kardeşi Bouillon, Toulouse Kontu Raymond, Fransa kralının kardeşi Hugue de Vermandois, Kont Robert ve Norman Reisi Bohemund ve yeğeni Tankred gibi ünlü isimlerin önderlik ettiği Haçlıları Anadolu yakasına geçirtmiştir. Profesyonel asker sayısının 100 bin civarında olduğu gönüllülerle birlikte sayılarının 600 bine ulaştığı aktarılan Haçlılar 1097 Mayıs'ında İznik'e yürümüş ve I. Kılıç Arslan, asıl birlikler karşısında geri çekilmek zorunda kalmış ve İznik alınarak Bizans'a teslim edilmiştir.¹¹⁷ İznik'ten sonra Dorlaiyon'a (Eskişehir) doğru ilerleyen Haçlı kuvvetleri Akşehir, Konya, Egerli Maraş ve Göksun istikametinden 20 Ekim 1097'de Antakya'ya varmışlardır. Baudoin ve Tankred bu esnada ana birlikten ayrılarak Gülek Boğazı üzerinden Kilikya bölgesine ulaşarak Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirmiştir. Burada Ermenilerle anlaşmış ve Urfa'ya hareket etmiş olan Baudoin 10 Mart 1098 tarihinde ilk Haçlı kontluğu kurmuştur.¹¹⁸

Haçlılar Raymond komutasında 5 Temmuz 1099'da Kudüs önlerine gelmişlerdir. On gün kadar süren kuşatmadan sonra şehri ele geçirmişler ve burada yaşayan Müslümanlar ve Yahudilere karşı büyük bir zulüm sergilemişlerdir. Kudüs'ten sonra 1101'de Kayseri, 1102'de Tarsus, 1109'da Şam, 1110'da Beyrut ve 1124'de ise Sur Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir. I. Haçlı seferi Kudüs'ün ele geçirilmesi sonucunda başarılı olmuş olsa da Haçlılar zaman zaman büyük kayıplar yaşamış özellikle Türkler tarafından büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. I. Haçlı seferleri bir bakıma Türklerin vatan savunmasındaki ilk mücadeleleri olmuştur.¹¹⁹

1.3.3.2. II. Haçlı Seferleri (1147 – 1149)

Haçlıların I. Sefer esnasında 10 Mart 1098'de kurdukları Urfa Haçlı kontluğu uzun yıllar sonunda Musul-Halep Atabeği Nureddin Mahmud Zengi tarafından 24 Aralık 1144 tarihinde fethedilmiştir. Bu fetih Avrupa'da ikinci bir Haçlı seferleri çağrısına neden olmuştur. Papa III. Eugenius bir sefer çağrısı yapmış ve özellikle Fransız kralı VII. Louis ile Alman imparatoru III.

¹¹⁵Gregory Ostrogorsky **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, Ankara TTK yay. s. 334.

¹¹⁶Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", s. 653-654.

¹¹⁷Urfalı Mateos, a.g.e., s. 190; Turan, a.g.e., s. 100.

¹¹⁸Urfalı Mateos, a.g.e., s. 296.

¹¹⁹Koca, a.g.m., s. 23.

Condrad'ın bizzat sefere öncülük etmeleri konusunda teşviklerde bulunmuştur.¹²⁰ Alman imparatoru III. Condrad beraberindeki ordu ile eylül 1147 yılında İstanbul'a gelmiş fakat bu durumdan memnun olmayan Bizans imparatoru Manuel Komnenos, Selçuklu Sultanı Mesud ile anlaşma yaparak Fransız kuvvetlerinin gelmesini bekletmeden Almanları Anadolu'ya geçirmiştir. III. Condrad, I. Haçlı seferlerinde izlenen güzergahı kullanarak Anadolu'ya girmek istemiş ama Selçuklu sultanı Mesud tarafından yenilgiye uğratılmıştır.¹²¹

Alman Haçlı birliklerinin uğradığı yenilgi sonrası Fransız kralı VII. Louis komutasındaki Fransız kuvvetleri 4 Ekim 1147'de İstanbul'a ulaşmış ve Kasım ayı itibari ile Anadolu'ya geçmeye başlamıştır. Alman kuvvetlerin akıbetine maruz kalmamak için özen gösteren kral VII. Louis İznik'te Alman imparatoru III. Condrad ile buluşmak istemiş fakat imparator hastalanınca İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.¹²² VII. Louis, İznik üzerinden Bergama ve Efes yoluyla Antalya'ya ulaşmaya çalışmış fakat zorlu bir yolculuk geçirmiştir. Türklerin saldırıları Fransız kuvvetlerine de kayıplar verdirmiştir. Antalya'ya varınca buradan gemilerle Filistin'e geçmişler ama 3 bin kadar haçlı gemilere binemeyip Antalya'da kalmıştır. Bunlardan bazılarının Selçuklu Türkleri yardım etmiş gördükleri bu yardım karşısında Haçlılardan Müslümanlığı kabul ederek Türklerin yanında yer alanlar olmuştur.¹²³ Kral VII. Louis ve imparator III. Condrad'ın katılımları ile Kudüs kralı ve kraliçesi III. Baudoin ile Melisende 24 Haziran 1148'de bir toplantı yaparak Dımaşk üzerine bir sefer yapmaya karar vermişlerdir. Nureddin Mahmud Zengi'nin güçlenmesinden endişe eden Haçlılar, Dımaşk'a saldırarak öncelikli olarak burayı sonrasında ise Haleb'i ele geçirmeyi ve böylece Antakya Haçlı Prenskipliği'ni güvence altına almak istemişlerdir.

Dımaşk'a saldırı olacağını öğrenen Nureddin Zengi şehri kurtarmak için hemen savunmaya geçmiş ve Dımaşk emiri Unur'a destek vermiştir. Haçlılar hem bu destekten hem de yanlış saldırıdan kaynaklı olarak başarısız olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Alman imparatoru III. Condrad ve Fransız kralı VII. Louis ülkelerine geri dönerek yenilginin de vermiş olduğu öfkeyle bu sefer de Bizans İmparatorluğuna karşı bir Haçlı seferi düzenlemeye karar vermişler ama bunu hemen hayata geçirememişlerdir. İkinci Haçlı seferinin başarısızlığa uğraması İslam dünyasında hem büyük bir sevince neden olmuş hem de kendilerine olan güvenlerini geri

¹²⁰ Urfa Haçlı kontluğunun Türkler tarafından ele geçirilmesi Haçlıların arasında kurulan Haçlı kaması ortadan kaldırılmış Halep ve Musul kurtarılmıştır. Bu konu ile ilgili detaylı bilgi edinmek için bkz; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 296; Abu'l Farac, a.g.e., C. I, s. 378; Osrtogorsky, a.g.e., s. 353.

¹²¹ Ocak, a.g.m., s. 145,

¹²² Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ile Selçuklu Sultanı Mesud arasında İkinci Haçlı seferi öncesinde anlaşma imzalanması Haçlılar ve Bizans arasında bir soğukluğa neden olmuştur. Bu yüzden Bizans imparatorları ile Haçlı liderleri oluşan gerilim III. Condrad'ın hastalanması sonucu biraz yumuşamış, Alman imparatoru iyileşene kadar İstanbul'da kalmış Bizans kralı ile iyi bir dostluk kurmuş ve sonrasında Mart 1148 kralın desteklediği bir filo ile Akka'ya gitmiştir. Ioannes Kinnamos, a.g.e., s. 54;

¹²³ Turan, a.g.e., s. 185.

kazanmalarını sağlamıştır. Nureddin Mahmut Zengi 1154'de Dımaşk'ı 1169'da ise Mısır'ı ele geçirmiştir. Kudüs'te ise iç karışıklıklar yaşanmış tahtta sürekli bir değişim yaşandığından yönetim zayıflamıştır.¹²⁴ Bizans, 1176 yılında Miryokefalon'da Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan tarafından büyük bir yenilgiye uğratılmış ve imparator Manuel Komnenos 1180 yılında hayatını kaybetmiştir. Diğer taraftan Selahhattin Eyyubi güç kazanmaya başlayarak III. Haçlı Seferine neden olacak büyük bir olaya imza atmış ve 1187 yılında Kudüs'ü tekrar ele geçirmiştir.¹²⁵

1.3.3.3. III. Haçlı Seferi (1189– 1191)

Büyük Selçukluların Haleb atabegi olan Nureddin Mahmut Zengi 1144 yılında Urfa Haçlı kontluğunu ele geçirmesi II. Haçlı seferlerinin başlamasına neden olmuştur. Bu olaydan 43 yıl sonra bu kez Zengi'nin ordusunda komutan olan ve atabeğin ölümü ile iktidarı ele geçiren Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü ele geçirmesiyle III. Haçlı seferi başlamıştır.¹²⁶ Selahaddin Eyyubi iktidarı ele geçirip Eyyubi Hanedanlığını oluşturmaya başladığında Kudüs'teki taht kavgası da iyice içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Kudüs kralı IV. Baudouin 1185 yılında vefat edince tahta henüz çocuk yaşta olan oğlu V. Baudouin çıkmıştır. Yeni kralın naipliğini III. Raymond üstlenmiş ve ilk iş olarak Selahaddin Eyyubi ile bir saldırmazlık anlaşması imzalamıştır.¹²⁷ Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra V. Baudouin hayatını kaybedince III. Raymond'da naiplikten uzaklaştırılmıştır.

Guy de Lusignan Kudüs'ün yeni kralı olmuş ve o da Müslümanlarla yapılan saldırmazlık anlaşmasının devam etmesini istemiştir fakat Kerak hakimi Renaud de Châtillon Müslümanların kervanlarına saldırınca Selahaddin Eyyubi'de savaş ilan etmiştir.¹²⁸ Taberiye gölü yakınlarındaki Hittin mevkiinde Haçlı kuvvetleri ile karşılaşan Selahaddin Eyyubi onları yenilgiye uğratarak 2 Ekim 1186'da Kudüs'ü ele geçirmiştir.¹²⁹ Bu fetih Avrupa'da büyük bir yankı uyandırmıştır öyleki Papa III. Urbanus 20 Ekim gününde üzüntüsünden hayatını kaybetmiştir. Yaşanan olaylar üzerine hemen bir Haçlı ordusu kararlaştırılmıştır. İlk olarak Sicilya kralı II. Guillaume, Akka'ya bir filo göndermiştir. Sonrasında ise Alman imparatoru Friedrich Barbarossa beraberindeki ordu ile İstanbul'a gelmiştir. Burada Bizans imparatoru Isaakios Angelos ile büyük tartışmalar yaşanmış ve Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçmiştir. Silifke'ye ulaşan ordu burada bulunan Gökso

¹²⁴ Kudüs'te yaşanan iktidar olma savaşı ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Runciman, a.g.e., C. II, s. 352,

¹²⁵ Şeşen, "Selâhaddîn", s. 339.

¹²⁶ Nureddin Mahmut Zengi'nin hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Bahattin Kök, "Nureddin Zengi, Mahmut", **İA**, C. 33, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 259-262.

¹²⁷ Selahaddin Eyyubi'nin hayatı ve Kudüs'ü fethi ile ilgili detaylı bilgi için bkz, Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", **İA**, TDV Yay., C. 36, İstanbul 2009, s. 337-340; Ramazan Şeşen, **Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî**, Yeditepe yay., 5. Baskı, İstanbul 2018.

¹²⁸ Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", s. 660.

¹²⁹ İbn'ül Esir, a.g.e, C. XI, s. 534; Runciman, a.g.e., II, s. 367.

nehri geçerken imparator Barbarossa boğularak hayatını kaybedince dağılmış ve içlerinden çok az bir grup Kudüs yolculuğuna devam etmiştir.¹³⁰ Selahaddin Eyyubi, esir olarak tuttuğu Kudüs kralı Guy de Lusignan'ı serbest bırakınca Guy hemen harekete geçmiş Akka'yı kuşatmıştır. 1190 yılına kadar süren bu kuşatmaya Selahaddin Eyyubi tam anlamı ile müdahale edememiş olmasına rağmen kuşatma başarısız olmuştur. Guy de Lusignan krallıktan uzaklaştırılmış yeni bir kral seçilmiştir. Tüm bu olanlar neticesinde Fransa kralı II. Philippe ve İngiltere kralı I. Richard Kudüs'ü kurtartmak için yola çıkmışlardır.¹³¹

İngiltere kralı I. Richard yolculuğu esnasında önce Kıbrıs'ı sonrasında ise ortak kuşatma ile 11 Temmuz 1191'de Akka şehrini ele geçirmiştir. Akka'da bir katliama imza atan I. Richard, Yafa'yı ve Daron'u ele geçirmiş 1192'de Selahaddin Eyyubi ile 5 yıllık bir anlaşma imzalayarak İngiltere'ye geri dönmüştür. III. Haçlı seferi de böylece Kudüs, Müslümanların hakimiyetinden kurtarılmadan başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹³²

1.3.3.4. IV. Haçlı Seferi (1202 – 1204)

II. ve III. Haçlı seferlerinin başarısızlıkla sonuçlanması sonucunda Avrupa'da hem büyük bir hayal kırıklığı hem de öfke oluşmuştur. Özellikle Bizans'a yönelen bu öfkenin sonucunda ve cezalandırılması gerektiği kanaati hasıl olmuştur. Papalık aslına bakılırsa Bizans'ın cezalandırılmasının doğru olmadığını düşüncesinde olduğundan krallar nezdinde Bizans'a karşı olan kinin dağılması için mücadele etmiş vermiş olduğu vaazlarda yeni bir Haçlı seferi oluşturmaya çalışmıştır.¹³³ Papa III. Innocentius, Bizans'ın hem Doğu'daki Hristiyanların varlıklarını sürdürmeleri için hem de Ortodoks kilisesi ile Katolik kiliselerini birleştirmek istediği için Bizans'ı hedef olmaktan çıkarmak için 1199'da Champagne kontu Thibaut tarafından düzenlenmeden turnuvada Fransızlara Haçlı yemini ettirerek yeni bir sefer hazırlıklarını başlatmıştır.

Yeni seferin nereye yapılması gerektiği ile ilgili üç fikir ortaya çıkmıştır. Alman imparatoru IV. Henri seferin Bizans üzerine yapılmasını isterken, bir başka grup ilk üç seferde kendilerine büyük zararlar veren Türkler üzerine yapılarak Anadolu'nun ele geçirilmesini istemiştir. Papalığın destek sağladığı Thibaut liderliğindeki Haçlı birlikleri ise Venedik ile anlaşarak seferin Mısır'a yapılmasını ve Akdeniz kıyılarının ele geçirilmesini hedeflemiştir. Venedik ulaşım için kendisine ödenecek ücret olmasından ve elde edilecek ganimetin paylaşılacak olmasından dolayı sefere

¹³⁰ Turan, a.g.e., s. 221.

¹³¹ Ocak, a.g.m., s. 146.

¹³² Runciman, a.g.e., C. III, s. 44; Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", s. 660.

¹³³ Ocak, a.g.m., s. 147.

iştirak etmiş fakat ticaretine zarar verebileceği endişesi ile Mısır'a değil Bizans'a yapılmasını istemiştir.¹³⁴ Bu belirsizliklere birde 1201 yılında Thibaut'un vefatı eklenince yeni lider Boniface de Montferrat önderliğinde IV. Haçlı seferi 1202 yılı yazında başlamıştır. Montferrat liderliğindeki Haçlılar, Venedik dükü Enrico Dandolo'nun yönlendirilmesi ile Macar'lara ait Zara şehrini ele geçirmiş ve burada yaşayan Hristiyanlara büyük zarar vermişlerdir. Tam bu esnada Bizans İmparatorluğundan uzaklaştırılan imparator II. Isaakios'un oğlu Aleksios Haçlılardan yardım talebinde bulunarak eğer kendisinin Bizans'a imparator olmasına yardım ederlerse onların Venedik'e olan borçlarını ödeyeceğini vaat etmiştir.¹³⁵

Haçlı orduları 24 Haziran 1203'de İstanbul'a gelmiş ve Aleksios yeni imparator ilan edilmiştir. Aleksios, Haçlılara verdiği yardım sözünü tutamamış onlara sadece erzak verebileceğini söyleyince bu öneri kabul görmemiştir. Haçlılar kendilerine vaat edilen yardımı alamayınca şehre saldırmışlar ve 13 Nisan 1204'te şehri tamamen kuşatarak büyük bir katliam yapmışlardır. Öyleki katliamın boyutunu Niketas Khoniates "Araplar bile daha merhametli davranırdı" diyerek gözler önüne sermiştir. Şehri ele geçiren Haçlılar burada Latin İmparatorluğu kurmuşlardır. 1204 yılında kurulan Latin İmparatorluğu 1261 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Baudouin de Flandre ilk imparator olurken Thomos Morosini de İstanbul'un ilk Latin patriği olmuştur.¹³⁶ IV. Haçlı seferi Ortodokslar ve Katolikler arasındaki ayrılığı oldukça derinleştirmiştir. Ortodoksların Katoliklere olan nefreti uzun yıllar canlı bir şekilde yaşamıştır. Ayrıca Ortodoks kilisesinin merkezi Moskova'ya doğru kaymıştır.¹³⁷

Papa III. İncocentius V. Haçlı seferleri içinde girişimde bulunmuştur. 1218-1221 yılları arasında gerçekleşen bu seferlerde öncelikle Mısır ardında Kudüs'ün ele geçirilmesi istenmiş fakat başarılı olunamamıştır. Dimyat 1218'de ele geçirilmiş olmasına rağmen Müslümanlar kısa bir süre sonra burayı tekrar hakimiyeti altına almıştır. Bu olaydan sonra 1228-1229'da VI. Haçlı seferi, 1248-1252 VII. Haçlı seferi, 1270 yılında da VIII. Haçlı seferi gerçekleştirilmiştir. Böylece yaklaşık 200 yıl süren ve Ortaçağ dünyasını derinden etkileyen seferler nihayete ermiştir.¹³⁸

1.4. Haçlı Seferleri Süresince Kilikya Ermenileri ve Haçlılar Arasındaki Siyasi İlişkiler

Haçlı seferleri sürecinde Haçlılar ve Bizans arasındaki düşmanca ilişkiler Doğu dünyasına genel anlamda yabancı olan Haçlılar için bir müttefik arayaşına neden olmuştur. Kilikya

¹³⁴ Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler" s. 661; Ocak, a.g.m., s. 147.

¹³⁵ Runciman, a.g.e., C. III, s. 105.

¹³⁶ Ostrogorsky, a.g.e., s. 386.

¹³⁷ Runciman, a.g.e., C. III, s. 115.

¹³⁸ Ocak, a.g.m., s. 149-150.

Ermenileri, Haçlılar için bu noktada en büyük müttefik olarak adlandırılmışlardır. Henüz seferler başlamadan önce papaya gönderilen yardım çağrısı içeren mektuplar sadece Bizans tarafından değil Kilikya Ermenileri'ni tarafından da gönderilmiştir. Selçuklu Türkleri'nin Ermeni bölgelerini ele geçirmesi Ermenilerin nazarında Haçlıların Doğu Hristiyanları'nın kurtarıcısı gibi bir pozisyon almalarını sağlamıştır.¹³⁹

Ermenilerin kendilerine ait bir mezheplerinin olması hem Katolikler hem de Ortodokslar tarafından dışlanmalarına ve Heretik olarak adlandırılmalarına sebebiyet versede değişen siyasi pozisyon özellikle Katolik kilisesine bağlı Latin Haçlılar ve Ermeniler arasında yeni bir sayfa açılmasıyla sonuçlanmıştır. 1080 yılında Ermeni patriği II. Grigor Vkasaser (1066-1105) Selçukluların saldırıları karşısında askeri destek istemek maksadı ile papaya bir mektup yazmıştır. Papa VII. Gregory aynı yıl Ermeni patriğin mektubuna olumlu cevap vererek yardım edeceklerini vaat etmiştir. Patrik II. Gregory Vkasaser bu karşılıktan sonra John adında bir Ermeni patriğini papaya göndermiş ve bu patrik papaya Kilikya Ermenilerinin ve Doğu Hristiyanlarının sorunları hakkında bilgiler vermiştir. İki kilise arasında yaşanan bu olumlu gelişmeler Haçlı seferleri süresince de devam etmiştir. Her ne kadar iki kiliseye mensup olan marjinalar bu yakınlardan memnun olmasa da seferlerin devam etmesinde Kilikya Ermenileri, Bizans devletinden daha çok mücadele etmişlerdir.¹⁴⁰

Haçlılar ve Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler sadece siyasi değil askeri, kültürel ve ekonomik anlamda da etkileşim göstermiştir.

1.4.1. I. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri

Haçlılar 1096 yılının sonbaharı itibari ile İstanbul'a vardıldıktan sonra Anadolu'ya geçmeye başlamışlar ve ilk iş olarak Selçukluların elinden İznik'i alarak yollarına devam etmişlerdir. Seferler öncesinde ilk adımları atılan Haçlılar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler bu dönemde fiiliyata dökülmüştür. Kilikya Ermenilerinin liderlerinden olan Kogh Vasil'in kardeşi Bagrat, İznik'te bulunan Haçlı komutanlarından I. Baudouin'in hizmetine girmiştir. Bagrat, I. Baudouin ile işbirliği kurarak Fırat nehri civarında yaşayan Ermenilere destek sağlamak istemişken, I. Baudouin ise Bagrat'ı Anadolu'da kullanacak güzergahlar konusunda bir rehber olarak kullanmış ve

¹³⁹ Ersan, "Ermenilerin Nazarında", s. 203.

¹⁴⁰ Erol Kürkçüoğlu, "I. ve II. Haçlı Seferlerinde Latin Ermeni İlişkileri", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 34/5, Fen Edebiyat Fakültesi yay, Erzurum 2005, s. 87.

Ermenilere Bagrat sayesinde yardım götürerek onların kendi yanında yer almalarını amaçlamıştır.¹⁴¹

Kilikya Ermenileri'ni kendi yanına çekmek isteyen kişi sadece I. Baudouin'den ibaret değildir. Tankred isimli Haçlı komutanıda aynı şekilde Ermenilerin desteğini alarak güç kazanmak isteyen bir diğer isim olmuştur. İznik'in ele geçirilmesinden sonra hem I. Baudouin hem de Tankred Çukurova'ya gitmek için hemen yola çıkmışlardır. I. Baudouin, Bagrat'ın tavsiyeleri doğrultusunda ilk olarak Kayseri'ye oradan da Kilikya bölgesine ulaşmıştır. Tankred ise ekilmiş araziler içinden geçerek Kilikya'ya gitmelerinin doğru olacağını söyleyen rehberleri dinlemeyerek daha kısa ama çetin bir güzergah takip ederek hemen Çukurova'ya varmıştır.¹⁴² Bu yolculuk esnasında Tankred'in beraberindeki Haçlılara, Konya bölgesinde yaşayan Ermeniler erzak yardımında bulunmuştur. Tankred ve I. Baudouin beraberindeki az sayıdaki Haçlı kuvvetleri ile Kilikya'ya olan ilerleyişine devam ederken geriden gelen Haçlı kuvvetleri de Kilikya Ermeni Prensi I. Konstantin'e bir mektup yazarak kendilerinin de Kilikya'ya doğru ilerlemekte olduğunu haber vermiştir. Bu Haçlı birliğide Toros Dağlarını geçerken erzak sıkıntısı yaşamış bu durumdan haberdar olan Prens Konstantin, Tarsus Hakimi Bazuni ile Lampron Hakimi Oşin, Haçlılara gerekli işeyi sağlamışlardır. Yürüyüşlerine Ermenilerin yardımları sayesinde devam edebilen Haçlılar Tarsus civarında yer alan bazı köyleri ele geçirerek ve buraların hakimiyetini Ermenilere vermişlerdir.¹⁴³

Kilikya Ermenileri'nin Haçlı birliklerine yardım etmelerindeki bir diğer amaçta kendi hakimiyet alanlarını genişletmek düşüncesidir. Özellikle Lampron hakimi Oşin hem Tankred hem de I. Baudouin'le uzlaşma yoluna giderek Prens I. Konstantin'e karşı nüfuzunu genişletmek istemiştir. Bu amaçla ilk olarak Adana'a bulunan adamlarını geri çekerek şehrin Tankred tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırmış ve Tankred'i Misis'e yönlendirmiştir. Adana'yı ve Misis'i ele geçiren Tankred sonrasında İskenderun'u da almış ve Antakya önlerinde bulunan Haçlı ordusuna katılmak için yoluna devam etmiştir. I. Baudouin ise Maraş'a yönelmiştir. Fer ve Nicasus isimli iki Ermeni soylunun beraberindeki askeri kuvvetler ile birlikte daha da güçlenen I. Baudouin, Tell Beşir kalesine yönelmiş ve 1097 yılının sonlarında burayı ele geçirmiştir. Türklerin hakimiyetinde olan fakat Hristiyan halkın Tell Beşir'deki Türk garnizonunu şehirden kovmasıyla hakimiyetin Haçlıların ele geçmesinden endişe duyan Ravendan kalesindeki Türkler sıranın kendilerine geleceği düşüncesi ile burayı terk ederek Ravendan kalesinde I. Baudouin'in eline kolayca geçmesini sağlamışlardır.¹⁴⁴

¹⁴¹ Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, C. I, Ankara 1990, s. 4-5. Mehmet Ersan, "Birinci Haçlı Seferine Katılan Asilzadeler Arasında Cerayan Eden Mücadeleler", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 2, TİSAV yay, İstanbul 2000, s. 31-48.

¹⁴² İnan, a.g.m., s. 215.

¹⁴³ James H. Forse, "Armenians and the First Crusade", **Journal of the Medieval History**, 1991, S.17, s. 14.

¹⁴⁴ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", **Haçlı Seferleri Tarihi- Makaleler-Bildiriler-İncelemeler**, Haz. Ebru Altan, Dünya Kitapları, İstanbul 2007, s. 92.

Râvendân kalesinin yönetimini Bagrat'a, Tell Beşir'in yönetimini ise Fer'e bırakan I. Baudouin 1098'de Urfa'nın Ermeni valisi Thoros'tan bir davet alarak buraya yönelmiştir. Thoros, Türkler karşısında I. Baudouin'den yardım istemiş eğer gerekli yardım sağlanırsa kendisi ile birlikte şehri yönetebileceğini vaat etmiştir. I. Baudouin, şehirde büyük bir çoşku ile karşılanmışken vali Thoros düzenlenen bir suikast ile öldürülünce tüm şehre hakim olmuştur.¹⁴⁵ Böylece I. Haçlı seferleri esnasında kurdukları ilk kontlukta Ermenilerin büyük bir desteği olmuştur. Her ne kadar Ermeniler, Haçlıların en büyük destekçisi olsa da aralarındaki ilişki her zaman dosthane olmamıştır. Haçlıların hedefi sadece Kudüs'ü kurtarmak olmadığını anlayan Kilikya Ermenileri kendi bölgelerinin de Haçlıların hedefleri arasında olduğunu anladıkları zaman aralarında büyük gerilimler yaşanmıştır.

Râvendân kalesinin hakimi Bagrat kale yönetimini oğluna bırakmış ve ona herhangi bir Haçlıyı kale içerisine sokmamasını emretmiştir. I. Baudouin, Bagrat'ın bu şekilde bir tedbir aldığını öğrenince hemen Bagrat'ı hapsedirmiş ve Râvendân kalesine bir birlik göndermiştir. Ermeni liderler her ne kadar direniş gösterecekleri kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır. Bagrat ise Haçlıların gerçek niyetlerini anlayarak ilk tepki gösteren Ermeni olmuştur ve bu yüzden I. Baudouin tarafından Haçlıların yanından uzaklaştırılmıştır. Urfa Haçlı kontluğundan sonra 3 Haziran 1098 yılında Antakya Haçlı Prenskipliğinin kurulmasında da Kilikya Ermenileri büyük destek sağlamışlardır. Güney İtalya Normanlarının lideri Bohemond'un (1058-1111) Türk direnişleri karşısında Antakya'yı ele geçirilmesi uzun bir süre alınca Haçlı ordusunun bazı sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Ermeniler hemen erzak tedarik ederek Haçlıların bu sıkıntıdan kurtulmalarını sağlamıştır. Haçlılarda buna karşılık Konstantin'e Baron ve Markis ünvanı vererek ödüllendirmişlerdir.¹⁴⁶

Haçlı ordusu 3 Haziran 1098'de Antakya'ya girince Musul valisi Kürboğa'nın şehri geri almak için büyük bir birlikle mücadele göstermiş fakat başarılı olamamış ve 28 Haziran 1098'de Haçlılar Antakya'nın tümünü ele geçirmişlerdir. Bohemond, Antakya Haçlı Prenskipliği'nin kurucusu ve lideri olarak kendilerine verdiği destekten ötürü Ermenilere ihtiramda bulunmuştur.¹⁴⁷ 1100 yılında Malatya Ermenilerinin lideri Gabriel, Danişmendlilerin baskılarından kurtulmak için Bohemond'a haber göndererek kendilerine yardım etmeleri karşılığında Malatya'nın Antakya'ya bağlanması vaadinde bulunmuştur. Bohemond bu yardım çağrısına olumlu yanıt vermiş, Antakya'nın Ermeni rahibi Cyrian ve Maraş Ermeni rahibi Gregory ile birlikte hemen Malatya'ya doğru yola çıkmıştır. Danişmendli beyi Gümüştekin bu olaydan haberdar olunca Aksu vadisinde Bohemond'u ve beraberindeki birliğe saldırmış ve Haçlıları yenilgiye uğratmıştır. Ermeni

¹⁴⁵ Ersan, a.g.e. s. 54-55; Demirkent, Urfa Haçlı , s. 32-38.

¹⁴⁶ Kürkçüoğlu, "I. ve II. Haçlı Seferleri", s. 90. Aydın Usta, **Müslüman Haçlı Siyasi İttifakları Çıkarlarının Gölgesinde Haçlı Seferleri**, Yeditepe yay, İstanbul 2008, s. 56.

¹⁴⁷ İnan, a.g.m., s. 217.

rahiplerin hayatını kayberken ve Bohemond ile kuzeni Richard esir edilmiştir.¹⁴⁸ Urfa Haçlı kontu I. Baudouin olayı öğrenince Malatya'yı kurtarmış ve şehri teslim almıştır.

I. Baudouin, Kilikya Ermenileri ile kurduğu yakın ilişkileri evlilikler yoluyla ilerletmek istemiş ve Latin-Ermeni aile birliği oluşturmayı amaçlamıştır. I. Baudouin ile sonradan Urfa kontu olan Baudouin du Bourg (1100-1118) ve Joscelin (1118-1131) de Ermenilerle evlenmiştir.¹⁴⁹ 7 Mayıs 1104'de gerçekleşen Harran savaşı Urfa ve Antakya Haçlı liderleri ile Musul Atabeği Çökürmüş ve Mardin Emiri Artuklu Sökmen arasında meydana gelmiş ve Haçlılar büyük bir yenilgi alınca Urfa kontu II. Baudouin du Bourg esir düşmüş ve şehrin yönetimi Tankred'in eline geçerek Antakya Haçlı Prenskipliğine bağlanmıştır. II. Baudouin şehri tekrar ele geçirebilmek için Tankred ile mücadeleye girişmiştir. Bu esnada Antakya Haçlı Prenskipliği tarafından Urfa yönetimine atanan ve 4 yıl görevde kalan Richard de Salerne halka büyük bir baskı uygulamış ve katliamlara girişmiştir. Musul emiri Çavlı'dan yardım alan II. Baudouin du Bourg ve Joscelin Urfa'yı tekrar ele geçirdiğinde burada Ermenilere karşı bir katliam ve sürgün yöntemi benimsemiştir.¹⁵⁰

II. Baudouin yönetim alanını genişletmek için, I. Haçlı seferinin başlangıcında Birecik'e atadığı Apıkarip'i görevden alarak buraya kuzeni Galeran du Pusiset'i atamıştır. I. Baudouin 1118 yılında vefat edince II. Baudouin Kudüs Kralı seçilmiş Urfa kontluğunu ise Joscelin de Courtenay'a bırakmıştır. 1133 yılına kadar Ermenilerin Urfa ve civarından sürgün edilmeleri devam etmiştir bu süreç zarfında Kilikya Ermenilerinde ise sürekli olarak bir yönetim değişikliği olmuştur. 1129'da Toros ölünce yerine oğlu Konstantin geçmiş o da vefat edince I. Leon yönetime gelmiştir. I. Leon, zaman zaman Selçuklular, Bizans ve Danişmendliler arasında kendi çıkarları doğrultusunda yer almış ve nihayetinde 1142 yılında Bizans tarafından İstanbul'da hapis tutulurken hayatını kaybetmiştir.¹⁵¹

1.4.2. II. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri

Haçlı seferi sırasında ele geçirilen Urfa'nın, Musul Atabeği İmameddin Zengi tarafından 24 Aralık 1144'de Haçlıların elinden geri alınması Avrupa'da büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Kudüs Haçlı Krallığı ile Antakya Haçlı Prenskipliği hemen harekete geçerek Papa III. Eugenius'tan yardım talep etmiş ve yeni bir Haçlı seferinin başlamasını istemişlerdir. Kilikya Ermenileri'de

¹⁴⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 205; Süryani Mihail, *a.g.e.*, C. III, s. 188; Abu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 342; İbnü'l Kalanisi, *a.g.e.* s. 49; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 281.

¹⁴⁹ Forse, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁵⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 369-372; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 93.

¹⁵¹ Süryani Mahail, *a.g.e.*, s. 115.

piskopaslardan oluşan bir heyet düzenleyerek Bizans'ın baskılarına karşı papalığa başvurmuşlardır.¹⁵²

Rupen Hanedanından I. Leon, 1142 yılında İstanbul'da Bizans tarafından hapiste tutulduğu esnada vefat edince oğlu II. Toros, İstanbul'dan kaçarak Urfa kontu olan kuzeni II. Joscelin'e iltica etmiştir. II. Toros ilk iş olarak Vahka'yı (Feke) alarak kardeşleri Mleh ve Stephan ile anlaşmıştır. Birlikte hareket edecek olan kardeşler Anazarba bölgesinde güçlenmeye başlamışlardır. II. Toros Kilikya'ya döndükten sonra Rupen hanedanı Kilikya'nın büyük bir bölümünü yeniden ele geçirmiştir.¹⁵³ Rupen hanedanının Kilikya'da yeniden hakimiyet tesis etmesi ile II. Toros, Bizans Devleti ile mücadeleye girişmiş olması Bizans'ta bir memnuniyetsiz oluşturmuştur. 1153 yılında Antakya Haçlı Prenskipliğ'inde değişiklik olmuş ve Renaud de Chatillon yeni prenskip seçilmiştir. 1156 yılında II. Toros, İskenderun'a saldırınca Renaud hemen harekete geçmiş ve II. Toros'u yenilgiye uğratmış ve İskenderun'u kurtarmıştır. Renaud bu mücadeleye girişmeden önce Selçuklularla ve Bizansla anlaşma yaparak onlardan da destek alacak olmasına rağmen Bizans anlaşmaya uymayarak Antakya Haçlı prenskipliğini yalnız bırakmıştır. II. Toros ve Renaud de Chatillon bu olaydan sonra birlikte hareket ederek Bizans'ın hakimiyetinde bulunan Kıbrıs'a saldırmışlardır. Bu saldırı gerçekleşirken Bizans imparatoru Manuel Komnenos'ta Kudüs kralı ile yeğeni Theodora'yı evlendirmek için yola çıkmıştır.¹⁵⁴

Ermeniler ile Haçlıların Kıbrıs'a saldırarak büyük bir katliam yaptığını haber alan imparator Komnenos diğer taraftan Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan ile Kapadokya hakimi Yağıbasan'ın da Bizans topraklarına saldırılarda bulunduğunu öğrenince büyük bir ordu kurarak hem Ermenilerin hem de Selçukluların üzerine gitmek için 1158 harekete geçmiştir. Kilikya bölgesine ordularıyla bizzat giden imparator, Tarsus, Anazarba ve Çukurova bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Bizansın başarıları karşısında direnemeyen Renaud ve II. Toros, Manuel'den af dilemek zorunda kalmışlardır.¹⁵⁵ II. Toros ise Renaud ile olan işbirliğini devam ettirerek Haçlıların düzelenildiği çeşitli saldırılara destek sağlamıştır. 1162 yılında Kudüs kralı III. Baudouin vefat edince yerine I. Amuary yeni kral seçilmiş bu değişikliği fırsat bilen Nureddin Mahmut Zengi, Haçlıların elinde bulunan Harim'i kuşatmıştır. Bu kuşatma karşısında Harim kontu Renaud de St. Valery, Antakya Haçlı prenskipliğinin yeni lideri III. Bohemond, Trablus kontu II. Raymond, Bizanslı komutan Konstantin Koloman, Templier şövalyeleri ve Kilikya Ermeni baronu II. Toros

¹⁵² Ebru Altan, İkinci Haçlı Seferleri (1147-1148), TTK Yay., Ankara 2003, s. 10-11.

¹⁵³ Runciman, a.g.e., C. II, s. 276-277.

¹⁵⁴ Kimnanos, a.g.e., s. 233; Altan, İkinci Haçlı, s. 122-123.

¹⁵⁵ İnan, a.g.m., s. 224.

ile kardeşi Melh katılmıştır. Bu geniş Haçlı, Bizans ve Ermeni ittifakına rağmen Nureddin Mahmut Zengi başarılı olmuş ve ittifak dağılmıştır.¹⁵⁶

II. Toros, Bizans imparatoru Manuel'in 1158'deki saldırısı karşısında başarısız olunca kendisinden af dilerken onun vassalı olmayı kabul etmiş olmasına rağmen bu sözünü kısa bir süre sonra bozmuş ve Kilikya'da bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu nedenle imparator Manuel bölgeye tekrar bir birlik göndermiştir. Tarsus'un Bizanslı komutanı Konstantin Solomon idaresindeki bu birlik ilk başlarda başarı gösterip II. Toros'u durdurmayı başarmıştır. II. Thoros imparatora bağlılığı belirterek aldığı yerleri Bizans'a geri vererek tekrar Bizans'ın vassalı olmayı kabul etmiştir. Vassal ünvanlı II. Toros, Kilikya'da hakim olmak isteyen Lampronlu Oşin'e karşı 1165'de bir mücadeleye girişmiştir. 1169 yılına gelindiğinde baron II. Toros hayatını kaybedince Rupen hanedanlığında bir taht mücadelesi yaşanmıştır. Baronun kardeşi Mleh, Templier şövalyeleri ile Nureddin Mahmut Zengi'nin desteğini alarak yeni baron seçilmiştir. 1170 yılında Nureddin Mahmut Zengi'nin yanına giden Mleh burada İslamiyeti kabul ederek Müslüman olmuştur. Müslümanlığı kabul ettikten sonra çıktığı ilk Çukurova seferinde Adana ve Tarsus'u Bizans'ın elinden almayı başaran Mleh sonrasında Templier şövalyelerine saldırmıştır.¹⁵⁷

Kilikya Ermeni baronu Mleh'in bu saldırıları karşısında Kudüs kralı I. Amuery'dan yardım istemişlerdir. Antakya Haçlı prensipliği III. Bohemond tarafından yardıma çağrılan I. Amuery başarılı olarak Mleh'i hapsedirmiştir fakat kısa bir süre Mleh hapisten kurtulup tekrar saldırıya geçince 1175 yılında Sis kalesi muhafızları tarafından öldürülmüştür. Mleh'in öldürülmesinden sonra Kilikya Ermenileri'nin başına bu kez III. Rupen geçmiş ve Haçlılar ile iyi ilişkiler kurmuştur. III. Rupen'in Haçlıları desteklemesine rağmen Antakya prensipliği III. Bohemond Rupen ve Hetum hanedanları arasında yaşanan mücadele de Hetumları destekleyerek III. Rupen'i tutuklatmıştır. Kardeşi II. Leon'nun yardımı ile hapisten kurtulan III. Rupen 1187 yılında tahtı kardeşi II. Leon'ya bırakarak inzivaya çekilmiş evlilik yoluyla Haçlılarla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır.¹⁵⁸

1.4.3. III. Haçlı Seferi ve Kilikya Ermenileri

III. Rupen tahttan çekildiğinde Kilikya Ermeni Baronluğu iyi bir konumda olmasına rağmen II. Leon, Selahaddin Eyyubi ve Bizans imparatorluğunun baskısından dolayı Antakya Haçlı prensipliği III. Bohemond ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu yakınlaşma neticesinde 1188 yılında II. Leon, Selçuklu topraklarına saldırmış fakat bu saldırı Türkler tarafından geri

¹⁵⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 255; Runciman, a.g.e., C. II, s. 308.

¹⁵⁷ Runciman, a.g.e., C. II, s. 325-330.

¹⁵⁸ İnan, a.g.m., s. 226.

püskürtülmüştür. Kısa bir süre sonra tekrar saldırıya geçen Ermeniler bu sefer başarılı olmuş ve bazı Selçuklu topraklarını ele geçirerek III. Haçlı seferleri öncesinde güç ve hakimiyet alanlarını arttırmıştır. 1189'da Selahaddin Eyyubi tarafından Kudüs'ün ele geçirilmesi üzerine başlatılan III. Haçlı seferlerinde Kilikya Ermenileri yine önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Alman imparatoru Friedrich Barbarossa'nın komutasında ilerleyen Haçlı ordusunun en büyük destekçisi II. Leon olmuştur. Selçuklu topraklarından geçerek Ermenilerin elinde bulunan Silifke'ye gelen imparatora elçiler, silah ve erzak yardımı göndermiş olan II. Leon böylece kendisine krallık tacı verilebileceğini düşünmüştür. Bu tazimden memnun kalan imparator Barbarossa krallık tacını II. Leon'a vermek istemiş fakat ani ölümü üzerine bu gerçekleşmemiştir. II. Leon, Alman imparatorunun ölümünden sonra Haçlı karagahını ziyaret ederek imparatorun oğlundan krallık tacını ve ünvanını istemiş fakat bu isteği kabul görmemiştir.¹⁵⁹ II. Leon bu hayal kırıklığına rağmen Haçlılara yardım etmekten vazgeçmeyerek İngiltere kralı I. Richard 1191'de gerçekleştirdiği Kıbrıs kuşatması ile Akka kuşatmasına askeri destek vermeye devam etmiştir. Kilikya Ermeni baronluğunun sınırlarını Antakya prensipliği aleyhine genişletmeye çalışan II. Leon ile III. Bohemond arasında büyük sorunlar yaşanmıştır. 1188'de III. Bohemond, Kilikya Ermeni baronluğundan aldığı borcu ödememiş bu durum yaşanan sorunun temellerinden birini oluşturmuştur. Ayrıca Selahaddin Eyyubi'nin Antakya'ya yaptığı saldırılarda tarafsız kalan II. Leon, Selahaddin Eyyubi'nin Bagras kalesinden çıkmasından sonra burayı ele geçirmiştir. III. Bohemond ise kalenin önceden Templier Şövalyelerine ait olduğunu ve kendisine verilmesini istemiş fakat II. Leon bunu kabul etmeyince III. Bohemond Ermenileri, Selahaddin Eyyubi'ye şikayet etmiştir.¹⁶⁰

Antakya prensipli ve II. Leon arasındaki mücadele iyice kötüleşince Ermeni baron Bagras kalesini kendisine teslim edileceğini söyleyerek III. Bohemond'a bir oyun oynamış buna inanmayan Bohemond Bagras'a gelince ailesi ile hapsedilerek büyük işkencelere maruz kalmıştır. Abisi III. Rupen'in intikamını böylelikle alan II. Leon, Antakya'yı kuşatmak istemiş fakat şehir halkı bu duruma karşı çıkınca başarılı olamamıştır. III. Bohemond'un oğlu Raymond, Henry de Champagne'den yardım istemiş onunla savaşmak istemeyen II. Leon esir tuttuğu III. Bohemond'u serbest bırakmıştır.¹⁶¹ II. Leon hakimiyet alanını güçlendirdikçe krallık tacını hakettiğine daha çok inanarak papa III. Celestin ile Alman imparatoru IV. Heinrich'e mektup yazarak krallık tacını kendilerinden istemiştir. İmparator IV. Heinrich kesin bir cevap vermemişken papa III. Celestin, Ermenilerin doğudaki en önemli müttefikleri olduğundan bunu kabul ederek bir elçilik heyeti göndermiştir.

¹⁵⁹ Ebu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 454; Süryani Mihail, a.g.e., C. II, s. 285; Vardan Vardapet, a.g.e., s. 2125.

¹⁶⁰ İbnü'l Esir, a.g.e., C. XII, s. 18-19; Runciman, a.g.e., C. III, s. 76.

¹⁶¹ Ebu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 466; Runciman, a.g.e., C. III, s. 78.

Papa III. Celestin gönderdiği elçilik heyetine birde emirname vererek Ermeni patriğine kendi yakalığını, papuçlarını, yüzüğünü ve tacını gönderdiğini bunları giyerek ayın yapmasını istemiştir. Alman imparatoru IV. Heinrich'de kendi hakimiyetini tanınması koşulu ile valisi ve Mainz başpsikoposunu II. Leon'un taç giyme merasimine göndermiştir. 6 Ocak 1198'de krallık tacını giyen II. Leon böylelikle Kilikya Ermeni baronluğunun krallık olmasını sağlayarak Ermeni tarihinde büyük bir yer edinmiştir.¹⁶²

¹⁶² Kaşgarlı, a.g.e., s. 56-58; Runciman, a.g.e., C. III, s. 78-79; Süryani Mihail, a.g.e., s. 16.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KİLİKYA ERMENİLERİ TARİHİ VE HAÇLILAR ARASINDAKİ DİNİ KÜLTÜRELVE SOSYAL İLİŞKİLER

2.1. Ermeni Yerleşimine Kadar Kilikya Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası Ekonomik ve Siyasi Durumu

Kilikya olarak adlandırılan ve zaman zaman sınırlarında farklılık olan bölge Eski Grek ve Romalı tarihçiler tarafından farklı şekillerde tarif edilmiştir. Roma imparatorluğu öncesinde, Grek tarihçi Herodotos Kilikya sınırlarını kuzeyde Kızılırmak (Hays) güneyde ise Mısır ile çevrili oldukça büyük bir alan olarak nitelendirirken aynı zamanda dağlık ve ovalık olmak üzere Kilikya'yı iki kısma ayırmıştır. Sadece Herodotos değil Strabon ve Ptolemaios gibi tarihçilerde bu ayrımı yapmışlardır. Kilikya isminin ilk olarak ne zaman kullanıldığı bilinmemekle birlikte Herodotos buranın kendi zamanında "Hypachoea" olarak isimlendirildiğini Fenike'li Agenor'un oğullarından Cilix'in bu bölgeye gelerek yerleştiğini ve bu nedenle Kilikya (Cilicia) olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.¹⁶³

Roma imparatorluğu döneminde Kilikya sınırları Herodotos'un tarif ettiği döneme göre farklılık göstermiş ve biraz daha küçülmüştür. Doğu'da Amanos'un deniz kısmı olan Hızır (Rhosus) burnundan başlayarak kuzeyde Ceyhun nehrinin vadi eteklerinde batıda Maraş'tan (Germanicea) başlayarak Kapadokya sınırında yer alan Gülek boğazına kadar olan kısmın güneyinde ise Akdeniz bulunmaktadır ve bu bölge Kilikya sınırları olmuştur. Dağlık (Tracheia, Aspera, Tracheiotis) ve Ovalık (Pedias, Campestris) Kilikya birbirinden Limonlu (Lamas) çayı ile ayrılmıştır. Göksu deltasından Manavgat çayına kadar uzanan Dağlık Kilikya beş alt bölgeye ayrılmıştır. Ovalık Kilikya ise Toroslar ve Amanos dağları ile çevrilidir. Bölge Göksu vadisi ile Kilikya Kapıları olarak isimlendirilen Gülek Boğazı ve Belen Geçidi dışında doğal geçit bulunmamaktadır.¹⁶⁴

¹⁶³ Afif Erzen, **Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft**, Leipzig 1940, s. 54-58. Kilikya ismi ve Kilikya olarak adlandırılan bölgenin etimolojik kökenleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz; Ahmet Ünal, "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Arkeoloji Özel Sayısı**, Adana 2006, s. 15-44; Ahmet Ünal- K. Serdar Girginer, **Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji (Kizzuwatnalı Kraliçe Pduhepa ve Yerleşme Alanları Rehberi Ekleriyle Birlikte)**, Homer Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul 2007.

¹⁶⁴ Strabon, **Geographika**, **Antik Anadolu Coğrafyası**, Kitap XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s. 251.

Dağlık Kilikya bazı küçük deltalar dışında tarıma elverişli olmayan topraklara sahipken Ovalık Kilikya geniş tarım arazileriyle çevrilidir. Kilikya bölgesi Orta Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Akdeniz ve Ege'yi birbirine bağlayan yollar üzerinde olduğu için önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Bu özelliğinden dolayı gerek tarih boyunca göç eden kavimler ve gerekse Orta Anadolu, Mezopotamya ve Akdeniz üzerinden gelen güçlerin kolaylıkla hakim olduğu kırılğan siyasi bir tarihi de sahip olmuştur.¹⁶⁵ Kilikya bölgesinin tarih boyunca geçirdiği değişim incelendiğinde bölgede yerleşimin ilk olarak Neolitik Çağ'da başladığı ortaya çıkmıştır. Kilikya sınırları içerisinde yer alan ve günümüzde Mersin Yumuktepe ile Tarsus Gözlükule'de insanların yaşam sürdürdüğü bilinmektedir. Neolitik Çağ (M.Ö. 8000-5000)'dan sonra Batı Anadolu uygarlıklarından biri olan Luvi'ler (M.Ö. 2000-1400) Ovalık (Pedias) Kilikya'da Kizzuwatına imparatorluğunu kurmuşlardır.¹⁶⁶ Luvi'lerin etkileri Kilikya'da Roma imparatorluğu dönemine kadar uzunca bir süre devam etmiştir.

M.S. 2000'lerin sonlarına doğru önce Fenikeliler ticaretini Suriye'ye taşımaya başlayınca Kilikya bölgesinde de hareketlilik başlamış, Asurlular döneminde ise Dağlık Kilikya III. Salmanasar (M.Ö. 859-858) tarafından fethedilmiştir. Asur fetihleri bölgede uzun süre devam etmiş Asur kralı II. Sargon (M.Ö. 707-705) Kilikya'da geniş bir alanı ele geçirmiştir. Asurlular'ın egemenlik alanı daha çok Ovalık Kilikya bölgesinde tesis edilmiş, Dağlık Kilikya'da ise coğrafi şartlardan ötürü büyük bir varlık gösterememişlerdir. M.Ö. 600'lü yıllara gelindiğinde İran'da kurulan Medler, Asur'lulara son vermiş ve Lidya'lularla mücadeleye girişmiş o dönemde Kilikya'da kendi krallığını kuran Syennesis, Medler ve Lidyalılar arasındaki düşmanlığa son vermeye çalışmıştır. M.Ö. 585 yılında iki taraf arasında vuku bulan savaşın sonunda Syennesis'in çabaları ile barış gerçekleşmiştir.¹⁶⁷ Bu olaydan yaklaşık 40 yıl kadar sonra İran'da bu kez Persler hakim olmuş ve Lidya'luları yenilgiye uğratmışlardır. Kilikya bölgesinde Perslerin hakim olmaya başlaması ile Syennesis adı verilen aile tarafından özerk bir şekilde yönetilmeye devam etmiştir. Fakat daha sonrasında Persler kendi yönetimlerini tesis etmeye başlamışlar, Atina şehir devletleri ile yaptıkları savaşlarda Kilikya'ya ait gemileri kullanmışlardır.¹⁶⁸

Kilikya limanları dolayısıyla ticaret açısından da önemli bir konumda olduğu için Roma'nın da dikkatini çeken bir bölge olmuştur. Persler bu bölgeye ele geçirmiş ve garnizonlar kurmuş olmasına rağmen Atina şehir devletleri ticari ilişkiler kurmuştur. Atina şehir devletleri ve Persler ile kurulan bu siyasi ve ticari ilişkiler Kilikya'da bir Grek-Pers sanatı oluşmasına yol açmıştır. Kilikya bölgesinde yer alan ve Perslerin hakim olduğu Kelenderis kenti satraplık merkezi iken

¹⁶⁵ Ünal, a.g.m., s. 27.

¹⁶⁶ Ünal-Girginer, a.g.e., s. 40.

¹⁶⁷ Bilal Söğüt, **Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 1998, s. 15.

¹⁶⁸ Söğüt, a.g.t., 17.

Atina'nın da vergi listesinde yer almıştır. Helenistik dönemde de Kelenderis önemini korumuştur. ¹⁶⁹ M.Ö. 100'lü yıllarda Kilikya bölgesinde Büyük İskender'in ardılları arasında yaşanan el değiştirmelerin verdiği istikararsızlık Dağlık Kilikya bölgesinde eşkiyalık faaliyetlerinin doğmasına yol açmış bu da bölgeye sürekli olarak müdahaleler olmasına neden olmuştur. M.Ö. 45 yılında gelindiğinde Kilikya bölgesi Suriye'nin ön plana geçmesi ile önemini kaybetmeye başlamıştır. Dağlık ve Ovalık Kilikya ayrımı bu tarihte gerçekleşmiş ve Dağlık Kilikya bölgeye hakim olma çabasında olan imparatorluklarla iyi geçinmeye çalışan yerel yönetimler tarafından yönetilmiştir.

Kilikya bölgesi Romalılar tarafından gönderilen valilerce yönetilmiş ve burada çok sayıda vali görev yapmıştır. Romalı valiler dışında, Pers strabanları ile bölgede yer alan diğer krallıklarca idare edilmiş ve genel olarak idare sürekli el değiştirmiştir. Roma ve Persler arasında yaşanan savaşlardan Kilikya bölgesi her ne kadar etkilense de ticaret şehri olması nedeniyle önemini korumaya devam etmiştir. Kilikya sınırlarına zaman zaman başka şehirlerde eklenmiş ve genişletilmiş alanlar neticesinde bölge hem imar faaliyetleri açısından hem de eyaletler açısından zenginleşmiştir. Roma valilerinden Tiberius (M.S. 14-37), Caligula (M.S. 37-41), Claudius (M.S. 41-54) dönemlerinde Kilikya'da önemli imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ile sosyal yapılaşma zenginleştirilmiştir.¹⁷⁰ Roma imparatoru Traian (M.S. 98-117) Suriye ziyaretinden dönerken Kilikya şehirlerinden olan Selinus (Gazipaşa)'da M.S. 117'de hayatını kaybetmiştir. Traian'dan sonra imparator olan Hadrian'da (M.S. 117-138) M.S. 129 yılında Kilikya'ya gelerek Selinus şehrinin adını Trainapolis olarak değiştirmiştir. Ayrıca Hadrian Kilikya'da birçok şehrin birbirine bağlanmasını kolaylaştırıcı büyük yollarda yaptırmıştır.

Roma İmparatorluğu ve Partlar arasında gerçekleşen savaşlarda Roma ordularının bir nevi karargahı konumunda olmuştur. Bu savaşlar Kilikya'nın tahrip edilmesine sebebiyet vermiştir. Roma ve Partlar arasındaki bu savaşlar aynı zaman da Armenia coğrafyasında geçmiş, Ermenilerde Roma'nın yanında yer almak zorunda kalmışlardır. Özellikle millattan önceki devirde yaşanan ve Romalılar ile Pontus kralı Mithridates arasında yaşanan savaşlarda Ermeniler, Part sınırlarında yaşamalarına rağmen Roma'nın yanında yer almışlardır. Bu durum milattan sonra yaşanan savaşlarda da devam etmiş Roma'nın gücüyle baş edemeyen Ermeniler genel itibari ile Romayı desteklemiştir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Kamil Levent Zoroğlu, "Kelenderis'in İlk Çağ Tarihi Hakkında Notlar", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s. 445.

¹⁷⁰ Söğüt, a.g.t., s. 20.

¹⁷¹ Armenia bölgesinde millattan önce meydana gelen savaşlar ve Ermeniler'in bu savaşlardaki konumu ile tarihi hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz; Muzaffer Demir, "Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95-M.S. 118)", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ&Ortaçağ)**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 55-99; Adrienne

Geçiş yolları üzerinde olması ve Akdeniz liman kentlerine sahip olması nedeniyle Kilikya tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ile Tunç çağlarında Kilikya bölgesi önemli bir kültür taşıyıcılığı görevini üstlenmiştir. Kilikya-Mezopotamya ve Kilikya-Anadolu arasında yaşanan bu geçiş ile başta obsidyen olmak üzere metal eşyalar bölgeler arasında kullanılmıştır. Özellikle Tarsus şehri bu anlamda oldukça önemli bir şehirdir, başta Kıbrıs olmak üzere Ege, Suriye, Mezopotamya ve Kapodokya ile gelişmiş bir ticaret ağı kurmuş olan Tarsus'ta arkeolojik bir çok kalıntı gün yüzüne çıkarılmıştır. Tunç Çağ'ında ve Demir Çağ'ında da Kilikya'da hareketli bir ticari yaşam olmuş renki seramikler ve kaplar yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Siyasi olarak da Kilikya bölgesinde yerel dinler ve yönetimler dışında Grek dini ve siyasi yönetimi de etkili olmuştur.

2.2. Ermenilerin Kilikya'ya Göç Etmeleri

Emeviler döneminde gerçekleşen İslam fetihleri ile ele geçirilen Kilikya uzun bir müddet Müslümanların elinde kalmıştır. Emeviler Kilikya'yı Halep'deki valileri aracılığı ile yönetmişlerken Abbasiler ise bölgeye Müslüman Türkleri yerleştirerek bölgeyi bir uç beyliği haline getirmişlerdir. Türkler, Kilikya bölgesinde daha çok Anazarba, Tarsus, Adana ve Misis şehirlerinde yaşamışlar ve Bizans'a karşı sık sık akınlarda bulunmuşlardır.¹⁷² Kilikya bölgesi, uzun yıllar Müslümanların idaresi altında kaldıktan sonra Abbasi hakimiyetinin zayıflaması ile birlikte Bizans'ın saldırılarına uğramıştır. İlk olarak Bizans imparatoru II. Nikephoros Pkhas 961'de Kilikya bölgesini kuşatmış 2 yıl süren kuşatma 963 yılında nihayete ermiş ve Kilikya bölgesi Bizans'ın yönetimine geçmiştir. Bizans Kilikya'da güçlü bir hakimiyet tesis etmek ve Müslüman nüfusu azaltmak için buraya bir iskan politikası uygulamıştır. Bu politika ile özellikle Ermeniler buraya yerleştirerek demografik dağılım Ermeniler lehine arttırılmıştır.¹⁷³

Bizans İmparatoru II. Basilesios döneminde (976- 1025) izlenen politika doğrultusunda da Doğu Anadolu Bizans sınırları içine dahil edilmeye çalışılmıştır. Bu esnada Ermeni krallarından I. Gagik (990-1020) Ani'de, Gagik'in kardeşi Gurgen, Lori'de, amcalarının oğulları Abas (984-1020) Kars'ta, yeğenleri Apusahl ise Gence/Karabağ'da yönetimdedirler. Ermenilerin Ani Bağrathlıları, Kars Bağrathlıları, Taşirk Bağrathlıları ve Ardruniler olarak içlerinde ayrılmaları nedeniyle Bizans

Mayor, "Common Cause Versus Rome: The Alliance Between Mithradates IV of Pontus and Tigranes II of Armenia 94-66 BCE", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ&Ortaçağ)**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 99-121.

¹⁷²Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.1, Ankara 1963, s. 3; Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK yay, Ankara 2007, s. 107; Kaşgarlı, a.g.e., s. 2.

¹⁷³Ostrogorsky, a.g.e. s. 269; Mehmet Ersan, "Rupenliler Dönemi'nde Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Prencipliği'nin Çukurova'da Hakimiyet Mücadelesi", **Tarih İnceleme Dergisi (TİD)**, S. XIII, İzmir 1997, s. 83.

saldırılarına karşı birlik içinde hareket edememişlerdir. II. Basilesios bu durumu fırsat bilerek büyük bir ordu ile doğu Anadolu'ya hareket etmiştir. Bu harekât sonucunda ilk olarak Vaspurakan Ermeni krallığını ilhak eden Bizans bölgede büyük bir tahribat yapmış kırk bine yakın Ermeni'yi tarihlerinde görülen en büyük tehcirlerden birine tabii tutmuştur. Ermenilerin bir kısmı Kayseri ve Sivas bölgesine yerleştirilirken bir kısmı da Kilikya bölgesine yerleştirilmiştir.¹⁷⁴

II. Basileios'tan sonra gelen imparatoru IX. Konstantinos Monomakhos dönemlerinde de Ermenilere karşı uygulanan baskı ve göç politikası devam ettirilmiştir. Ermenilerin Armenia bölgesindeki kültürel ve sosyal kimliklerine ait eserlerin büyük çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır. Bu durum Ermenilerin, Bizans devletine karşı büyük bir nefret duymalarına neden olmuştur. Önceki sayfalarda değinildiği üzere Bizans ve Ermeniler arasındaki problemlerden birinin de Ermenilerin Ortodoks mezhebine bağlı olmamalarından kaynaklandığı bilinmektedir. Ermenilere karşı uygulanan sert politikanın nedenlerinden biriside onların Ortodoks mezhebine girmeleri olmuştur fakat bu ters bir etki yaparak Ermenilerin Ortodokslardan dolayı ile Bizans'tan çok daha fazla nefret etmelerine sebebiyet vermiştir. Bunun neticesinde 1071 de Malazgirt'te gerçekleşen Türkler ve Bizans arasındaki savaşta Bizans ordularını ilk terk eden ve Türklerin safına geçende Ermeniler olmuştur. Kilikya bölgesine göçürülen Ermenilerin iskân şekline bakıldığında Kilikya'nın doğusu ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye yerleştirdikleri görülmektedir. Ermeni milletine mensup bazı asilzadeler Bizans ile iş birliği yaparak Kilikya'daki önemli şehirlerin yöneticiliğine getirilmiştir.¹⁷⁵

Ardzruni sülalesine mensup Ermeni asilzadesi Apıkarip, Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos ile anlaşma yapmış ve imparatora bağlı kalmak koşulu ile Tarsus şehri yöneticiliğine getirilmiştir. Bir müddet sonra Apıkarip Kilikya bölgesi valiliğine tayin edilmiştir. Bu atama Ermenilerin Kilikya bölgesine göç ederek burada yeni bir yönetim tesis etmelerine zemin hazırlamıştır. Özellikle Artsaklı (Karabağ) eyaletinde hâkim olan Hetum oğulları Oşin, Halgam ve Pazuni isimli asilzadeler ile kendilerine tabi olan Ermeni halkı 1071 yılından sonra Kilikya bölgesine hareket etmişlerdir. Apıkarip, imparator I. Aleksios Komnenos ile irtibata geçerek Hetum oğlu Oşin'in Lampron kalesinin yönetime getirilmesini istemiştir. İmparator bu isteği kabul etmiş böylece Lampron kalesinin yönetimi babadan oğula geçmek şartıyla Hetumlu ailesine verilmiştir.¹⁷⁶ Kilikya bölgesine gelen bir diğer önemli Ermeni ailesi ise Rupenlilerdir. Bizans imparatoru IX. Konstantinos Monomakhos Ani Bagratlılar'ına son verdikten sonra kral II.

¹⁷⁴Ostrogorsky, a.g.e., s. 291; Abu'l Farac, a.g.e., C.1, s. 263; Ermenilerin kendi tarihlerinde tutuldukları bu tehcir ile ilgili detaylı olarak bkz, Mehmet Tezcan, "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", **Omejjan Pritsak Armağanı**, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s. 4119-450.

¹⁷⁵ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 19; Ersan, "Rupenliler", s. 108.

¹⁷⁶ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 19.

Gagik'i de yanında İstanbul'a getirmiş ve ona bağlı bulunan Ermenileri Anadolu'nun çeşitli bölgeleri dağıtmıştır. Kral II. Gagik bir süre sonra Kapadokya'ya da oturmaya mecbur edilmiş burada bulunan Bizans Metropolitisi Markos'u köpeğinin adını Armen koymasından dolayı öldürmüştür. Kendisi de 1080 yılında öldürülmüştür.¹⁷⁷

Kral II. Gagik, oğlu David'i Kilikya valisi olan Apıkarip'in kızı ile evlendirmiştir. II. Gagik öldürülmeden kısa bir süre önce oğlu David, Lampron kalesine hapsedilmiştir. II. Gagik'in öldürülmesi ve oğlu David'in hapsedilmesi onlara bağlı olan Ermeni halkının da başsız kalarak dağılmalarına neden olmuştur. Bu dağılan Ermeni halkı içinde bulunan Rupen adlı bir Ermeni beyi Bağrathlı ailesinden olduğunu iddia ederek kendisini prens ilan etmiştir. Böylece Kilikya'da Hetumlular ailesinden sonra Rupenliler ailesinin de temeli atılmıştır. Rupen bir müddet sonra hayatını kaybedince yerine oğlu I. Konstantin geçmiş ve hanedanlığını güçlendirmek adına hemen harekete geçerek Bizans'a bağlı olan Vahga Kalesini ele geçirmiştir. Kalenin ele geçirilmesinden sonra Ermeniler I. Konstantin'in etrafında toplanmaya başlamışlar ve ilk olarak Sis şehrini kuşatmış ve ele geçirerek başkent yapmışlardır. Bu başarılarının ardından dağlık alanlara çekilerek Bizans'a karşı bir yönetim tesis etmişlerdir.¹⁷⁸

2.3. Philaretos Brachamios ve Ermeni Prenslığı (1071-1086)

Vasपुरugan bölgesinde yaşayan ve Ardzruni Ermeniler'inden olduğu düşünülen gerçek adı Vahram olan fakat daha çok Philaretos Brachamios isimiyle tanınan Ermeni beyi din ve gelenek bakımından diğer Ermenilerden farklı olarak Ortodoks mezhebini benimsemiştir. Philaretos çocukluğunu Zoruri-Gozeri Manastırında geçirmiş, gençlik dönemlerinde ise Minşar şehrine yerleşmiştir. Bizans imparatorluğunda görevler yapmış olan Philaretos 1086 yılına geldiğinde bizzat imparator Roman Diyojen tarafından Samsat'tan Malatya'ya kadar olan geniş bir bölgeye başkomutan olarak atanmıştır. Her ne kadar başkomutanlık görevinde bulunsa da 1071 Malazgirt savaşında Bizans'a gerekli desteği sağlamamış ve savaş sonrası meydana gelen karışıklıktan faydalanarak Bizans yönetici ve komutanlarını bertaraf etmiş ve kendi yönetimini tesis etmeye çalışmıştır.¹⁷⁹

Malazgirtte yenilgiye uğrayarak esir edilen Roman Diyojen'in yokluğundan istifade eden VII. Mikhaelis Dukas Bizans tahtına geçmiş fakat Roman Diyojen serbest kalınca tahtını geri almak için Dukas'la mücadeleye girişmiştir. Philaretos, Bizans'ta yaşanan bu karışıklıktan faydalanarak hakimiyet alanını genişletmek için Toros Dağlarında faaliyete geçmiş, henüz yurt

¹⁷⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 131.

¹⁷⁸ Ersan, a.g.e., s. 26.

¹⁷⁹ Turan, a.g.e., s. 147; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 147.

edinememiş Ermenileri de etrafında toplayarak 1074 yılında Maraş şehrini ele geçirmiştir.¹⁸⁰ Bizans İmparatoru VII. Mikhaelis Dukas, Philaretos'un bu faaliyetlerini engellemek için üzerinde baskı kurmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Philaretos etrafında güçlü bir ordu toparlayarak Keysun ve Raban şehirleri ile birlikte bir çok kaleyi ele geçirmiştir. Philaretos'un ordusunda Ermeni askerlerden başka Bizans ordusunda bulunan paralı Frank askerleri de katılmıştır. Bizans bu askerlerin ücretlerini ödemeyince onlarda ordudan ayrılarak Philaretos'un ordusuna katılarak ordunun sayısını 30 bine kadar çıkmasını sağlamıştır. Güçlenen ordusu ile bölgesinde bulunan diğer Ermeni beyliklerini de hakimiyeti altına almak için harekete geçmiş bu amaçla ilk olarak Siirt, Muş ve Harput civarında Bizans'a bağlı olan Sasunlu Ermeni Prensi David'in kendi yönetimini kabul etmesini istemiş fakat Prens David kabul etmemiştir. Philaretos bunun üzerine Prens David'i bir kumpas ile ortadan kaldırmış ve prensliği kendi yönetimine dahil etmiştir.¹⁸¹

Philaretos beraberindeki güçlü orduyla birlikte Samsat, Malatya, Palu, Harput, Elbistan, Tarsus, Anazarba ve Kaysun şehirlerini ele geçirmiş ve önemli bir güç haline gelmiştir. Bu aşamadan sonra yönetimini Bizans İmparatorluğuna tanıtmak için harekete geçen Philaretos, imparator Nikephoros Botaneiates ile iletişime geçerek Bizans'ın doğudaki vassili olmayı kabul ederek küropalates rütbesine yükseltilmiştir.¹⁸² Kilikya bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Urfa'yı ele geçirmiş olan Philaretos Bizans hakimiyetinde bulunan Antakya şehrinde ele geçirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Özellikle Antakya'da yaşayan Ermeni cemaati üzerinden bu amacına ulaşmaya çalışmıştır. Bizans'ın Antakya valisi olan Trakhaniotes vefat edince Ermeni cemaati şehirde karışıklık çıkarmış Bizans imparatoru da bunun üzerine şehre eski imparator Roman Diyojen'in akrabalarından olan İsaakios Komnenos'u vali olarak atamıştır.¹⁸³

İsaakios Komnenos Antakya valisi olarak göreve başlamak için ilk olarak Ermeni cemaatini etkisiz hale getirmek için uğraşmıştır. Ermeniler Patrik Emilien'in önderliğinde şehirde ciddi manada karışıklıklar çıkardıkları için vali Komnenos, Patrik Emilien'i etkisiz hale getirip İstanbul'a göndermek için bir plan yapmış ve planın neticesinde de patriği Antakya dışına çıkararak şehrin kapılarını kapatmıştır. Antakya'ya giremeyen Emilien İstanbul'a sürgüne gönderilmiştir. Ermeni cemaati bu durumu öğrenince büyük bir isyan çıkarmış vali Komnenos hapsedilerek, şehrin ileri gelenlerinden bazıları öldürülmüş, bazılarında malları yağma etmişlerdir.¹⁸⁴ Antakya civarındaki Bizans askerleri bu durum üzerine İsaakios Komnenos'a yardıma gelmişler ve şehirdeki isyanı bastırmışlardır. Philaretos, Antakya'yı ele geçirmek istemesine rağmen yaşanan bu gelişmeler

¹⁸⁰ Gregory Abu'l Farac, a.g.e., C. I, s. 330.

¹⁸¹ Kaşgarlı, a.g.e., s. 21; Ersan, a.g.e., s. 38.

¹⁸² Turan, a.g.e., s. 68.

¹⁸³ Ersan, a.g.e., s. 37-39.

¹⁸⁴ Kaşgarlı, a.g.e., s. 24.

üzerine isteğini bir müddet ertelemek zorunda kalmıştır. İsaakios'tan sonra Bizans tarafından Antakya'ya soylu Ermeni ailelerinden biri olan Vasak Pahlavuni getirilmiştir.

Vasak Pahlavuni her ne kadar Ermeni kimliğine sahip olsada şehirdeki Ermenilerin ve Rum halkın çoğunluğu Philaretos'un destekçisi oldukları için Pahlavuni iki Rum askerinin saldırısı sonucu öldürülmüştür. Vali Vasak'ın öldürülmesinden sonra halk Philaretos'a haber göndererek Antakya'yı kendisine teslim edeceklerini bildirmişlerdir. 1079 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra Philaretos Antakya'ya yönetimi ele almış ve ilk iş olarak da Rum askerlerini öldürmüştür. Böylece tüm yönetimi eline almış ve Kilikya'dan Güneydoğu anadolu'ya kadar büyük bir Ermeni Prensliği kurmuştur.¹⁸⁵ Philaretos güçlü bir yönetim tesis etmek için iki yönlü bir siyaset izlemiş, Bizans'a bağlıymış gibi hareket etmesine rağmen büyük Selçuklu Devleti'ne de vergi ödemiştir. Diğer taraftan ise Süleyman Şah'ın bölgede etkin bir güç haline gelmesi üzerine Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a yakınlaşmaya çalışmış fakat Süleyman Şah kısa sürede Anadolu topraklarına hakim olmaya başlamıştır. 1081 yılında İznik'e kadar gitmiş olan Süleyman Şah, bizasn ile bir anlaşma yaparak Kilikya bölgesine yönelmiştir. İlk olarak Tarsus'u alan Süleyman Şah sonrasında Adana, Anzarba ve Misis şehirlerini ele geçirmiştir. Bu fetihlerden sonra İznik'e tekrar dönmüş olan Süleyman Şah bir müddet sonra Antakya üzerine fethetmek için hazırlıklara başlamıştır.¹⁸⁶

Antakya halkı sert bir yönetim tesis eden Philaretos'tan hoşnut olmadığı için 1084 yılında Urfa'ya gitmesini fırsat bilerek harekete girişmişlerdir. Philaretos'un oğlu Barsama ve Antakya'ya vali olarak bıraktığı İsmail, Süleyman Şah'a bir haber göndererek şehri gizlice teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Süleyman Şah İznik'ten hareket etmiş ve 12 Aralık 1084 yılında şehri ele geçirmiştir. Philaretos bu önemli kayıptan hemen sonra Elbistan, Keysun ve Raban şehirlerini de kaybetmiştir. Hakimiyet alanının büyük çoğunluğunu kaybeden Philaretos, Ermeni Patriği Teodoros'tan yardım istemiş fakat bu teklifi kabul göremeyince Maraş'ta yeni bir katolikoslük kurarak Boğos adlı bir Emeniye başpiskopos ilan etmiştir.¹⁸⁷ Philaretos son çare olarak Sultan Melikşah'tan yardım istemek için onunla görüşmüş, bu görüşmede Melikşah'ın sultanlığını kabul etmiş ve Müslüman olmuştur. Melikşah'ta, Philaretos'a Urfa şehri yöneticiliğini vermiş fakat hem oğlu Barsisa hemde Urfa halkı bu durumu kabul etmemişlerdir.¹⁸⁸

Urfa şehrine kabul edilmeyen Philaretos Maraş şehrine giderek buraya yerleşmiş ve 1087 yılında hayatını kaybetmiştir. Philaretos Brachamios geniş bir coğrafyada kurduğu Ermeni Pransliği ile Kilikya Ermeni Tarihi açısından ilk adımı atan kişi olması açısından önemlidir.

¹⁸⁵ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 152.

¹⁸⁶ Azimi, a.g.e., s. 24.

¹⁸⁷ Kerimüddin Mahmud Aksarayi, **Müsameretü'l Ahbar**, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay, Ankara 2000, s. 14

¹⁸⁸ Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 17.

2.4. Kilikya Ermeni Krallığı'nın Kuruluşu

1096 yılında başlayan Haçlı seferleri neticesinde Ermeniler ve Haçlılar arasındaki ilişkiler Ermenilerin prenslik, baronluk ve krallık gibi aşamaları yaşamalarına zemin hazırlamıştır. Philaretos Brachamios'un geniş bir coğrafyada kurduğu Ermeni Prenslığı henüz o hayatta iken dağılmış olmasına rağmen Ermenilerin Kilikya bölgesindeki iskanını sağlamlaştırması açısından önemlidir. Philaretos'un Ermeni prensliği esnasında, Doğu Toros dağlarında Rupen oğlu Konstantin, Urfa'da Ermeni beylerinden Toros, Malatya'da ise bir diğer Ermeni beyi Gabriel hüküm sürmüştür. Bu Ermeni beyleri genel olarak Bizans'a bağlı olarak zaman zaman da bölgede yer alan Türk Beyliklerinin hakimiyetlerini kabul ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlar dışında Tarsus'ta Pazuni, Lambron'da ise Oşin hakim konumundaydılar.¹⁸⁹

Haçlı seferleri sürecinde özellikle Rupen oğlu I. Konstantin, Haçlılara yaptıkları yardımların sonucunda onların desteği ile Baron ünvanını alarak Kilikya Ermeni Krallığına giden yolda önemli bir adım atmıştır. I. Konstantin siyasi iş birliği dışında evlilikler yoluyla da Haçlı önderleriyle akrabalık kurarak bölgesinde Bizans ve Türklere karşı konumunu daha da güçlendirmiştir. Bizans ise kendi vassalı olarak gördüğü Ermenilerin baronluğu tanımamış ve bölgedeki yönetim hakkından vazgeçmemiştir. 1100 yılında hayatını kaybeden I. Konstantin'in Toros ve Leon adında iki oğlu olmuş ölümünden sonra ise yerine oğlu Toros geçmiştir. I. Toros babasından kalan baronluk ünvanını devam ettirmiştir. I. Toros dönemine (1100-1129) bakıldığında yine Haçlı Seferlerini devam ettiği bir dönemdir ve Anadolu'da Danişmendoğlu Beyliği hakimiyet mücadelesi vermektedir. Selçuklu Türkleri ve I. Toros'un baronluğunu yaptığı Kilikya Ermenileri birbirlerinin topraklarına hücumlarda bulunarak hakimiyet mücadelesi vermişlerdir.¹⁹⁰

1129 yılında I. Toros vefat edince yerine kardeşi I. Leon geçmiştir. I. Leon yönetime gelir gelmez Haçlı prensi II. Bohemond'un Anazarba'yı işgal girişiminde bulunması üzerine, Danişmenli Emir Gazi'den yardım istemiştir. Bu isteğe olumlu cevap veren Emir Gazi, II. Bohemond ve ordusunu kuşatarak onları öldürmüş ve Anazarba'yı işgalden kurtarmıştır. I. Leon Haçlı kuşatmasının tehditleri ortadan kalktıktan sonra Tarsus, Misis ve Adana'yı ele geçirmiştir. Emir Gazi I. Leon'un hakimiyet alanını genişletmesinden rahatsızlık duyarak Kilikya Ermenilerinin üzerine bir sefere çıkmış, Leon ise bu saldırıyı püskürtmekte başarılı olamayacağını anlayınca Emir Gazi'ye barış teklif etmiştir. Bu teklif kabul edilmiş ve Kilikya Ermenileri vergi

¹⁸⁹ Ersan, a.g.e., s. 115.

¹⁹⁰ Ab'ul Farac, a.g.e., C. II, s. 360; Turan, a.g.e., s. 169.

ödeyerek Türk topraklarına saldırmamayı taahhüt etmişler fakat Ermeniler sözlerinde durmamışlar anlaşmayı bozmuşlardır.¹⁹¹

I. Leon'un, Adana, Tarsus ve Misis'i tekrar geri alarak Kilikya bölgesinde yeni bir genişleme hareketına girişmesi sonucu Bizans İmparatoru Ioannes, bu bölgeye bir sefer düzenleyerek I. Leon'a fırsat vermemiştir.¹⁹² İmparator Ioannes 1137 ve 1138 yılları arasında düzenlediği sefer sonucunda Vahga, Keban ve Kızıldağı ele geçirmiş Selçuklu Sultanı I. Mesud ile bir anlaşma yapmış ve İstanbul'a dönmek üzere yola çıktığında I. Leon ve ailesine de esir ederek beraberinde götürmüştür. Emir Gazi'de, I. Leon'un İstanbul'a götürülmesinin ardından Kilikya'ya bir sefer düzenlemiş ve Bizans'ın eline geçmiş olan yerleri geri almıştır.¹⁹³ I. Leon ve beraberindekilerin İstanbul'da tutulurken II. Toros bir fırsat bularak kaçmış ve Kilikya'ya gitmiştir. Burada kendi taraftarı olan Ermeniler ile birlikte hareket geçen II. Toros 1145 yılında baronluğunu ilan etmiştir. II. Toros ilk olarak I. Leon döneminde kaybedilen toprakları ele geçirme faaliyetlerinde bulunmuş 1152 yılında önce Misis'i arkasından da Tarsus'u ele geçirmiştir. II. Toros bu Kilikya'daki topraklarını genişletmek için mücadele verirken Bizans tahtında bir değişiklik olmuş ve II. Manuel imparatorluğa gelmiştir. II. Manuel, Kilikya'da II. Toros'un bu faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş ve Selçuklu Sultanı I. Mesud'a bir anlaşma teklif etmiştir.¹⁹⁴

II. Manuel ve I. Mesud arasındaki anlaşmadan sonra Selçuklu Sultanı, II. Toros'a bir elçi göndererek niyetinin savaşmak olmadığını Bizans imparatorluğundan almış olduğu toprakları geri vermesini istemiştir. Ayrıca elçi II. Toros'tan, I. Mesud'a itaat etmesini de istemiştir. II. Toros, sultanın itaat isteğine olumlu cevap vermişken topraklarının Bizans'a verilmesini ise kabul etmemiştir. Sultan I. Mesud bu cevaptan sonra seferi noktalanmıştır fakat II. Manuel bir sene sonra yine sultandan Kilikya'ya bir sefere çıkmasını istemiş sultanda büyük bir ordu ile sefere çıkmıştır. Askeri yönden Kilikya Ermenilerinden üstün olan Selçuklu ordusu veba salgını yüzünden başarı göstermemiş ordu kırıma uğramış ve geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁵ Sultan I. Mesud 1155 yılında vefat edince yerine oğlu II. Kılıçarslan geçmiştir. II. Kılıçarslan ve II. Toros arasında önceki yıllarda olduğu bir düşmanlık olmamıştır. II. Toros hayatının son kısımlarında daha çok münzevi bir hayat yaşamaya başlayarak rahiplik yapmıştır. 1169 yılında hayatını kaybetmiş yerine de henüz çocuk yaşta oğlu II. Rupen geçirilmiştir. Fakat II. Rupen çok küçük olduğu için bir naibe ihtiyaç duyulmuştur. II. Toros'un teyzesinin oğlu Thomas adlı Ermeni beyide naib seçilmiştir. II. Toros'un kardeşi Mleh, yeğenin ve beraberindeki naibin yönetimini kabul

¹⁹¹ Abu'l Farac, a.g.e., s. 363; Turan, a.g.e., s.170; Claude Cahen, **Haçlı Seferlerinde Doğu ve Batı**, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 107.

¹⁹² Kumandan Simbat, a.g.e., s. 52; Sirarpe Der Nersessian "The Kingdom of Cilician Armenia", **A History of The Crusades**, C. II, ed. Kenneth- M Setton, Madison Milwauukee, London 1965 s. 636.

¹⁹³ Süryani Mihail, a.g.e., s. 115.

¹⁹⁴ Cahen, a.g.e., s. 111; Simbat, a.g.e., s. 56.

¹⁹⁵ İbn'ül Kalanisi, a.g.e., s. 318; Turan, a.g.e., s. 191.

etmeyerek taht mücadelesine girişmiş ve bu mücadeleyi kazanarak 1175 yılına kadar Kilikya tahtında kalmıştır.¹⁹⁶

Mleh yönetimi eline aldıktan sonra ilk olarak Oşin oğlu Hetum'un hakim olduğu Lampron kalesini kuşatmış uzun bir kuşatma sürecinden sonra başarılı olamayan Mleh, Kilikya'nın doğusuna yönelerek buralarda bazı küçük kaleleri ele geçirmiştir. Mleh, tahtı yeğeninden zorla aldığı ve onu öldürttüğü ve halkına baskıcı bir siyaset izlediği için Ermenilerin isyan etmesine neden olmuştur. 1175 yılında gerçekleşen isyan sonucunda Mleh, Ermeni asilzadeleri ve askerlerince öldürülmüştür.

Mleh'ten sonra Kilikya Prensiliğinin başına III. Rupen gelmiştir. III. Rupen küçük yaşlardan itibaren Babaron senyörü olan dayısı Pagouran'ın yanında yetiştiği için yönetim tecrübesi kazanmıştır. III. Rupen, Mleh'in öldürülmesinden sonra Ermeni ileri gelenlerince tahta geçirilmiş olmasına rağmen öldürüldükten sonra köpeklere parçalatılan Mleh'in katillerinden bazılarını kraliyet ailesine hakaret ettiklerini düşündüğü için cezalandırmıştır.¹⁹⁷ 1175 yılında tahta geçen III. Rupen bir yıl sonra ilk iş olarak Bizans'ın, Selçuklulara yenilmesini fırsatından istifade ederek Adana ve Misis şehirlerini kuşatmış, Kilikya bölgesinde yaşayan Türkmenlere de saldırarak birçok Türkmeni öldürmüştür. Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan bu saldırının intikamını almak için Selahattin Eyyubî'den yardım istemiş, Selahattin Eyyubî ise bu teklifi kabul ederek Kilikya'ya sefere çıkmıştır. III. Rupen bu saldırıya karşı koyamayacağını anlayınca barış teklif etmiştir. 2 Ekim 1180 yılında yapılan barış anlaşmasının iki yıl sürmesi kararlaştırılmış ve alınan esirler geri verilmiştir.¹⁹⁸ III. Rupen, Hetumlular'ın elinde bulunan Lampron kalesinide ele geçirmek için harekete geçmiştir. Hetumlular bu saldırılar üzerine Haçlılar'dan yardım istemiştir. Antakya Prensi III. Bohemond, III. Rupen'in bölgeden güç kazanmasını engellemek için onu bir ziyafete davet etmiş ve tutuklatarak Antakya'ya getirmiştir. III. Rupen'in esir edilmesinden sonra III. Bohemond bir ordu hazırlayarak Kilikya'ya sefere çıkmıştır fakat burada sert bir mukavemetle karşılaşmıştır. Özellikle III. Rupen'in kardeşi Leon abisini kurtarmak için mücadele etmiş ve bir yıl sonra esaretten kurtulmasını sağlamıştır. 1187 yılına gelindiğinde III. Rupen tahtı kardeşi II. Leon'a devrederek manastıra çekilmiş ve ömrünün son kısmını burada geçirmiştir.¹⁹⁹

Ermeni tarihinde Büyük Leon olarak adlandırılan II. Leon, tahta geçtiği zaman Kilikya Prensiği Selahattin Eyyubî'nin tehditleri ile Türk akınlarına maruz kalmıştır. Özellikle Türkler ve Kürtler arasında meydana gelen büyük bir kavgadan sonra kavgaya karışan bazı Kürtlerin,

¹⁹⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., C. XI, s. 387.

¹⁹⁷ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 420; Süryani Mihail, a.g.e., C. II, s. 236.

¹⁹⁸ İbnü'l Esir, a.g.e., s. C. XI, s. 466.

¹⁹⁹ Kumandan Simbat, a.g.e, s. 63.

Kilikya'ya kaçarak burada saklanmaları kavganın diğer tarafı olan Türkleri kızdırmış ve Kilikya'ya akın düzenleyerek otuz binden fazla Ermeniye esir edip bazılarını da köle almışlardır. II. Leon bu saldırıları Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın yaptırdığını düşündüğü için intikam almak istemiş Antakya prensi III. Bohemond'tan yardım alarak Bragon kalesine saldırmış fakat başarısız olmuştur.²⁰⁰ Bir müddet sonra daha büyük bir kuvvetle aynı kaleye saldıran II. Leon bu sefer başarılı olarak Selçuklu topraklarından bazı yerleri ele geçirmiştir. Yaşanan gelişmelerden sonra bölgede etkin güç konumuna gelmeye başlayan Kilikya Ermeni prensliğindeki amaç artık krallık tacını ve ünvanını almak olmuştur. II. Leon, III. Haçlı Seferi öncesinde Antakya Prinkepsliği'nin bölgedeki gücünü kaybetmesi, Kilikya Ermenilerini, Haçlıların bölgedeki müttefiği haline getirmiştir. Bizans İmparatorluğu bu müttelikliğin önüne geçmek için Papalık ile Germen İmparatorluğuna bir mektup yazarak kendilerine Ermenilerden daha çok yardımcı olabileceklerini belirtmiştir.

1189 yılında Alman İmparatoru Friedrcih Barbarossa önderliğinde III. Haçlı Seferi başlamıştır. İmparator Barbarossa 1190 yılında Çanakkale üzrinden Anadolu'ya girmiş buradan Denizli'ye ulaşmıştır. Geçtiği yerlerde Türklerin saldırılarına maruz kalmış olan imparator 17 Mayıs 1190 Konya'ya ulaşmış ve burada II. Kılıçarslan ile bir anlaşma yaparak, Kilikya bölgesine doğru ilerlemesini devam etmiştir.²⁰¹ Ermenilerin elinde bulunan Silifke'ye ulaştığında II. Leon'da krallık tacını elde edebilirim düşüncesi ile imparatora ihtiramda bulunmuş ve hediyeler göndermiştir. İmparator Barbarossa, II. Leon'a krallık tacını vermeyi vaat etmiş olmasına rağmen 10 Haziran 1190 yılında yüzmek için girdiği Silifke Çay'ında hayatını kaybedince II. Leon'un kral olma hayali bir müddet ertelenmiştir. Kilikya Ermeni Prenslğine güç kazandırmak için her türlü girişimde bulunan II. Leon, İngiliz Kralı I. Richard'ın Kıbrıs ve Akka kuşatmalarına asker göndererek destek vermiş ve Papa III. Celestin ile Alman İmparatoru IV. Heinrich'e elçiler göndererek onlardan da krallık tacını talep etmiştir.²⁰²

II. Leon, Antakya Prinkepsi III. Bohemond arasındaki sorunlar nedeniyle prinkepsliği, Bagras kalesi hakimi vasıtasıyla ele geçirmek istemiştir. Bagras haikimi, II. Leon ile yaptığı plan üzerine kaleyi teslim etmek istediğini belirterek III. Bohemond'a haber göndermiştir. III. Bohemond bunun üzerine ailesi ile birlikte Bagras'a gidince tutuklanarak esir edilmiştir. II. Leon, abisi III. Rupeni daha önce esir ederek işkence yapmasından ötürü II. Bohemond'a ağır işkenceler yaptırmıştır. III. Bohemond'a Antakya prinkepsliğinin II. Leon'a verilmesi sonucunda serbest

²⁰⁰ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 439. Kilikya Ermenileri ve Selçuklu Türkleri arasında meydana gelen ilişkiler için bkz; İlyas Gökhan, "Kilikya Ermeni Prenslığı'nin Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri", **Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu**, Kahramanmaraş 2002, s. 68-77; Muharrem Kesik, "Türk- Ermeni İlişkileri Tarihihin İlk Safhaları", **Çeşitli Yönleri İle Türk- Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 3-23.

²⁰¹ Ersan, a.g.e., s. 150.

²⁰² Ersan, a.g.e., s. 155.

bırakılacağı vaat edilince o da bunu kabul etmiştir ve Kilikya Ermenilerinin ileri gelenleri Antakya'ya gitmişlerdir. Antakya da yaşayan Ermeniler bu durumu sevinçle karşılarken şehirde yaşayan diğer halklar ise büyük bir hoşnutsuzluk göstermiştir. Bu hoşnutsuzluk sonucunda çıkan isyan neticesinde Ermeniler şehirden atılmış ve halk III. Bohemond serbest bırakılana kadar onun oğlu olan Raymond'a biat etmişlerdir.²⁰³ II. Leon ve III. Bohemond arasındaki düşmanlık bu olaydan sonra biraz hafifleyerek yerini akrabalık ilişkisine bırakmıştır. II. Leon abisi III. Rupen'in kızını, III. Bohemond'un oğlu Raymond ile evlendirmiştir. Raymond bu evlilikten sonra II. Leon'un yanında kalmıştır ve evlilikten doğacak olan erkek çocuğun II. Leon'un varisi olması kararlaştırılmıştır. Raymond, eşi hamile olduğu bir sırada hayatını kaybetmiştir. II. Leon, yeğeni bir erkek çocuk dünyaya getirince bu çocuğa Rupen adını vermiştir.²⁰⁴

II. Leon, İmparator Barbarossa'da sonra Alman İmparatoru olan VI. Heinrich'e krallık tacını talep etmek maksadı ile gönderdiği elçilerden olumlu cevap alamayınca Papa III. Celestin'e de aynı talebini iletmıştır. Kendisinin krallık tacını almayı hakedecek büyüklükte bir ülkeye ve başka yeterliliklere sahip olduğunu bildirmiştir. Papa III. Celestin, II. Leon'un kendileri için Doğu'da iyi bir müttefik olabileceğini düşündüğü için olumlu cevap vermiştir. Ermeni patriğine tacını, yüzüğünü ve papuçlarını göndermiştir. Ermeni patriğinden bu kıyafetleri giyerek bir ayın gerçekleştirmesini ve Katolik Kilisesinin kurallarını kabul etmesini istemiştir.²⁰⁵ Alman imparatoru VI. Heinrich, vali Konrad von Hildesheim ile Mainz başpiskoposu Konrad von Wittelsbach'i Tarsus'a göndererek II. Leon'a krallık tacını giydirmelerini istemiştir. 6 Ocak 1198 tarihinde II. Leon krallık tacını giyerek Kilikya Ermeni Prensiğinin bundan sonra krallık payesini almasını sağlamış ve Kilikya Ermenilerinin ilk kralı olmuştur.

II. Leon yirmi iki yıl tahta kaldıktan ve Ermeni Prensiğini krallık haline dönüştürmek için verdiği uzun ve güç bir süreçten sonra 1219 yılında hayatını kaybetmiştir. Erkek çocuk sahibi olmayan II. Leon hayatta iken ilk olarak kendisine abisi III. Rupen'in kızı Alis ve III. Bohemond'un oğlu Raymond'un evliliğinden dünyaya gelen Rupen-Raymond'u varis olarak tayin etmiş olmasına rağmen sonrasında bu kararını değiştirerek henüz dört yaşında olan kızı Isabella'yı kendisine varis tayin etmiştir.²⁰⁶ II. Leon kızı Isabella'ya naib olarak Rum asıllı Sör Adam isminde bir kişi atamıştır fakat Sör Adam Ermenilere kötü davrandığı için öldürülmüş sonrasında ise Hetumlulardan Konstantin naib olmuştur. II. Leon'un diğer kızı Staphaine'nin kocası Jean de Brainne'de Kilikya Ermeni tahtında hak iddia etmiş ama eşi ve çocuğu hayatını kaybedince bu isteğine ulaşamamıştır. Kilikya tahtının yaşanan bu olaylardan sonra boş kalmasından dolayı Ermeni ileri bir araya gelerek Isabella'yı Antakya Prenskipi VI. Bohemond'un oğlu Philippe ile

²⁰³ Runciman, a.g.e., C. II, s. 76.,

²⁰⁴ Kumandat Simbar, a.g.e., s. 66.

²⁰⁵ Vardan Vardapet, a.g.e., s. 213.

²⁰⁶ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 405.

evlendirme kararı almışlardır. Ermeniler Philippe'den Ermeni geleneklerine ve dinine uymalarını istemişlerdir fakat Philippe bu istekleri redederek Kilikya hazinelerini babası VI. Bohemond'a göndermiş ve Ermenilere kötü davranmaya başlamıştır. Ermenilerden de bu davranışlardan rahatsız olarak Philippe'yi tutuklamışlardır.²⁰⁷

VI. Bohemond oğlu Philippe kurtarmak için harekete geçmiş ve ilk olarak Ermenilerden oğlu serbest bırakarak tekrar tahta geçirmelerini istemiştir. Bu isteği kabul edilmeyince VI. Bohemond, Papa III. Honorius'tan yardım istemiş bu isteği de geri çevrilince son çare olarak Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'tan destek istemiş o da olumlu cevap verince saldırı hazırlıklarına başlamışlardır. Papa III. Honorius bu durumdan rahatsızlık duyarak VI. Bohemond afaroz ettiğini ilan ederek ona destek verilmesini engellemek istemiştir.²⁰⁸ Buna rağmen VI. Bohemond papaya tekrar bir mektup yazmış ve oğlu serbest bırakılmadığı saldırılarını durdurmayacağını ifade etmiştir. Papa III. Honorius saldırıyı önleyemeyeceğini anlayınca Ermenilere bir mektup yazarak Philippe'nin serbest bırakılarak tekrar kral yapılmasını istemiştir. Philippe bir süre daha esir tutulduktan sonra zehirlenerek öldürülmüştür. Kocasının öldürülmesinden sonra II. Leon'un kızı Isabella, Hospital Şövalyelerine sığınmıştır. Kraliçe Isabella'nın naibi olan Hetumlu Konstantin, Silifke'ye giderek kraliçeyi geri istemiş fakat Hospital Şövalyeleri bu isteği kabul etmemişlerdir. Konstantin'de bunun üzerine Silifke'yi ele geçirerek kraliçe Isabella'yı oğlu Hetum'la evlendirmiştir.²⁰⁹ Bu evlilik ile birlikte Kilikya Ermeni krallığının hakimiyeti 127 yıl sonra Rupenli ailesinden Hetumlu ailesine geçmiştir.

2.5. Hetumlular ve Kilikya Ermeni Krallığı

14 Haziran 1226 yılında Kilikya tahtına geçen Konstantin oğlu I. Hetum, II. Leon'un ölümünden sonra yaşanan veraset kavgalarından dolayı ilişkilerinin bozulduğu Antakya Haçlı Prenskipliğinden daha ziyade Kıbrıs Haçlı Krallığı ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. 1237 yılında I. Hetum kız kardeşi Staphaine ile Kıbrıs Kralı I. Henry'i evlendirmiştir. Böylece iki krallık arasında akrabalık bağı ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır.²¹⁰ I. Hetum döneminde Anadolu'da ve Kafkaslar da Moğol orduları seferler düzenleyerek güç kazanmaya başlamışlardır. İlk olarak 1220 yılında Cengiz Han tarafından batıya sefer yapmakla görevlendirilen Cebe ve Sübeday, Azerbaycan ve Kafkaslar'da önemli merkezleri ele geçirerek 1221 yılında Meraga'yı zaptetmişlerdir. Bu bölgelerde yaşayan Ermeniler ve diğer milletleri hakimiyet altına alarak Moğol

²⁰⁷ Vardan Vardapet, a.g.e., s. 221; İbnü'l Esir, a.g.e., C. XII, s. 464.

²⁰⁸ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 511.

²⁰⁹ Kumandan Simbat, a.g.e., s. 93.

²¹⁰ Runciman, a.g.e., C. II, s. 200;

ordusunda ön saflarda görev vermişlerdir. 1239 yılında Moğol komutanı Curmağun Noyan, Kars ve Ani'ni alarak 1242 yılında Erzurum'u kuşatmıştır. Yaklaşık iki ay süren Erzurum kuşatmasından sonra Moğol orduları Anadolu içlerine yürüyerek Köseadağ önlerine kadar gelmiştir. Selçuklu sultanı I. Alaaddin Kekubat'ın 1237 yılında hayatını kaybetmesi, Baba İshak isyanının çıkması gibi nedenlerden dolayı zayıflamış durumda olan Anadolu Selçuklular'ı 3 Temmuz 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşında Moğollar karşısında ağır bir mağlubiyet almışlardır.²¹¹

Baycu Noyan komutasındaki Moğol askerleri Kayseri'yi ele geçirip şehride büyük bir tahribat yaptıktan sonra Mugan'daki karargahlarına geri dönmüştür. Kilikya Ermenilerinin daha önceden yapılan anlaşmalara göre Selçuklu ordusunda görev almaları gerekirken bu anlaşmalara uymamışlar çeşitli bahaneler ileri sürerek savaşın nihayate ermesini beklemişlerdir. Savaş sonrasında ise Suriye'ye gitmeye çalışan Selçuklu devlet adamları ve ileri gelenlerine baskınlar yaparak mallarını ellerinden almışlar ayrıca Suriye üzerinden Anadolu'ya giden ticaret kervanlarına engel olarak Anadolu'da yaşanan kıtlığın nedenlerinden birisi olmuşlardır. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi ile diğer aile fertleri Halep'e gitmek için Kilikya'ya vardıklarında I. Hetum tarafından esir edilmişlerdir. Sultan ailesini Kral I. Hetum'dan istemiştir fakat kral Moğollarla iyi ilişkiler kurabilmek maksadıyla bunu kabul etmemiş ve Selçuklu aile fertlerini Baycu Noyan'a teslim etmiştir.²¹²

Kral I. Hetum Köseadağ savaşı sonrasında Kilikya Ermeniler'inin çıkarları doğrultusunda Moğollarla işbirliği yapmak için girişiminde bulunmuştur. İlk iş olarak Selçuklu Sultanı adına okutulan hutbe ve ezanı kaldırtan kral 1244 yılında Moğollara vergi ödemeye başlamıştır. I. Hetum 1247 yılında kardeşi Baron Simbat'ı, Güyük Han'ı ziyaret etmesi için Karakorum'a göndermiştir. Baron Simbat, Karakorum'da iyi bir şekilde ağırlanmış ve Güyük Han'ın himayesi altına girmiştir.²¹³ Güyük Han ile bir anlaşma yapan Baron Simbat Kilikya Ermeni Krallığını Moğollara tanıttıktan sonra, Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat zamanında Selçukluların eline geçen ve kendilerine ait olduğunu iddia ettiği toprakları istemiştir. Ayrıca Kilikya Ermenilerinin, manastırlarının ve Hristiyanlarının vergiden muaf olmasını istemiştir. 1247'de çıktığı Karakorum ziyaretini 1250 yılında tamamlamış olan Simbat, Güyük Han'ın kral I. Hetum'un da kendisini ziyaret etmesini emriyle geri dönmüştür. Kilikya Ermenileri için Moğollarla ittifak kurmak oldukça önem arz eden bir mesele olmuştur. Moğollar, Anadolu ve Orta Doğu'yu işgale

²¹¹ Aknerli Griger, a.g.e., s. 34; Turan, a.g.e., s. 431.

²¹² I. Hetum'un, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi, eşini ve kızını Baycu Noyan'a teslim etmesi ile alakalı olarak Moğollarla yaranma düşüncesinden ziyade Baycu Noyan'ın bu esirleri istemesi olmuştur. Hatta I. Hetum bu istek karşısında "Oğlum Leon'u istemelerini tercih ederim" dediğini ifade ederek bu teklife gönüllü olarak yanıt vermediğini ağırlığını hafifletmeye çalışmıştır. Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 542; Kaşgarlı, a.g.e., s. 69.

²¹³ Aknerli Grigor, a.g.e., s. 192; Cüveyni, a.g.e., C. I, s. 205.

başladığında Kilikya Ermeni Krallığı, Antakya Prinkepsliği ve Kıbrıs Haçlı Krallığı bu bölgelerde yer alan Hristiyan devletlerdir. Moğol yöneticilerinin Hristiyanlara karşı, Müslümanlara olduğundan çok daha fazla müsamahalı olması nedeniyle Kilikya Ermenileri bu durumdan faydalanarak Moğollar ve Hristiyanlar arasında oluşacak bir birlikteliğe aracı olmak istemişlerdir.

Baron Simbat'ın 1247 ve 1250 yılları arasındaki Karakorum ziyareti esnasında oldukça iyi ağırlanması ve dönerken kralında başkente davet edilmesi üzerine I. Hetum 1253 yılında yolculuk hazırlıklarını tamamlayarak Güyük Han'ın halefi olan Mengü Han'nın ziyaret için hareket etmiştir. I. Hetum, Karakorum'a seyahatinden önce Selçukluların kendi yokluğundan yararlanarak Kilikya'ya saldırmasını engellemek için bu ziyarete bizzat gitmeyip bir elçi gönderdiği haberlerini yayarak bir tedbir alma yoluna gitmiştir. Moğol sarayını kendi isteği ile bizzat ziyaret eden ilk kral olan I. Hetum sarayda büyük bir itibar görmüştür.²¹⁴ Mengü Han, Kral I. Hetum'un bu ziyaretinden büyük bir memnuniyet duyarak ailesi ve saray ileri gelenleriyle birlikte Hristiyanlığı benimsemiştir.²¹⁵ Mengü Han ile I. Hetum arasında yapılan görüşmelerde Cengiz Han'ın emri olmasına rağmen uygulanmayan Hristiyan rahiplerin vergiden muaf tutulması bir karara bağlanmış ve vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Selçuklu ve sonrasında Moğolların eline geçen Ermeni topraklarının tekrar Kilikya Ermeni krallığına verilmesi de iki hükümdarın üzerinde anlaşığı bir başka konu olmuştur.²¹⁶

1253 yılında çıktığı Karakorum ziyaretini üç buçuk yıl kadar sürdükten sonra 1256 yılının ortalarında Kilikya'ya dönen I. Hetum, Antakya Priskepsi VI. Bohemond ile Kıbrıs Haçlı Krallığına mektuplar yazarak Hristiyanlar ve Moğollar arasında bir birliktelik kurmak için çabalarda bulunmuştur. Her ne kadara önceki yıllarda aralarında ciddi problemler yaşansanda Antakya Prinkepsi VI. Bohemond bu isteğe olumlu cevap vermiştir. Mengü Han tarafında batıya sefere gönderilen Hülagü Han önce Anadolu'ya varmış buraları zapt ettikten sonra Suriye'ye doğru hareket etmiştir. Kral I. Hetum ve VI. Bohemond'da Hülagü Han'ın bu seferinde hazır bulunarak Müslümanların Suriye bölgesinde büyük bir yıkım yaşamalarına destek vermişlerdir. Her fırsatta Moğollara büyük destek veren Kilikya Ermenileri Moğollardan da aynı oranda taktir görmüşlerdir. 3 Eylül 1260 yılında Ayn Calut'ta meydana gelen savaşta büyük bir yenilgiye

²¹⁴ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 555.

²¹⁵ Mengü Han ile Moğol saray erkanının Hristiyan olması ile alakalı olarak aslında Hristiyanlık dinini kabul etmek maksadıyla değilde bir temizlik aracı olarak algıladıkları için vaftiz edilmeyi kabul ettiklerine dair de bir görüş ileri sürülmüştür. Ayrıca ünlü seyyah Rubruck, Mengü Han'ın vaftiz edilmesi ile alakalı olarak Ermeni rahip Segius tarafından vaftiz edileceğini bildiği ve kendisinde bu vaftiz törenine çağrılmasını istemesine rağmen rahip Segius'un ona haber vermediğini ifade etmiştir. Saraya gittiğinde Ermeni rahip ve diğer papazların ellerinde haç ve İncil ile birlikte saraydan çıktıklarını gördüğünü aktaran Rubruck, Müslüman ve putperestlerin de saraya gelerek Mengü Han'ı tebrik ettiklerini anlatmış ve aslında Mengü Han'ın hiçbir kimse ya da dine inanmadığını düşündüğünü ifade etmiştir. Wilhem Von Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

²¹⁶ Ersan, a.g.e., s. 188-189.

uğrayan Moğol ordusunda sağ kalmayı başaran Moğol ve Ermeni askerleri Kilikya'ya kaçarak I. Hetum'a sığınmışlardır. Moğolları yenilgiye uğratan Memlûklüler yaşanan tahribatın sorumlularından biri olarak gördükleri Kilikya Ermenilerin'den de intikam almak için harekete geçmişlerdir.²¹⁷

1265 yılında Hülagu Han vefat edince oğlu Abaka Han, İlhanlı tahtına çıkmıştır. Memlûklüler, Kilikya Ermenileri üzerine olan baskılarını arttırdınca I. Hetum, Moğol karargahına giderek Abaka Han'dan yardım talebinde bulunmuştur. I. Hetum, Abaka Han'a gittiği zaman Memlûklüler yine Kilikya'ya saldırmışlar ve oğlu Prens Leon'da esir etmişlerdir. Memlûklü Sultanı Baybars, Moğol hükümdarı Abaka Han'a haber göndererek Moğollarda esir tutulan arkadaşı Aksungur'un kendilerine teslim edilmesi halinde Prens Leon'un serbest bırakılacağını bildirmiştir. I. Hetum bunun üzerine 1267 yılında Abaka Han'ın yanına giderek Sultan Baybars'ın bu isteğini bildirmiş ve Aksungur'un kendisine verilmesini ve oğlunun kurtarılmasını istemiştir. Abaka Han bu isteği kabul ederek Semerkant'ta bulunan Aksungur'u I. Hetum'a teslim etmiştir ve I. Hetum'da oğlu Leon'u kurtarmıştır. Leon'un kurtarılmasından sonra teşekkür etmek için Bağdat'ta bulunan Abaka Han'a gitmiş ve kendisinden sonra yerine oğlu Leon'un geçmesini ve Moğollarca Leon'un kral olarak tanınmasını istemiştir. Abaka Han'da kendisini ziyaret etmesi halinde Leon'un kral ilan edileceği vadinde bulunmuştur. I. Hetum Kilikya'ya döndükten sonra tahttan feragat ederek Prens Leon'un kral olmak üzere Abaka Han'a gitmesini istemiştir. 1226 yılında Kilikya tahtına çıkan I. Hetum uzun bir süre hüküm sürmüştür. Moğolların Anadolu'ya geldiği bir süreçte onlarla iyi ilişkiler kurarak krallığına güç kazandırma mücadelesi veren I. Hetum kralığının yerini sağlamlaştırdıktan sonra yerini oğluna bırakmış ve kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir.²¹⁸

I. Hetum oğlu Prens Leon, babasının ölmeden önce çıktığı Abaka Han'ı ziyaret yolculuğu sonunda hana babasının ölümünü bildirmiştir. Abaka Han bu ziyaret esnasında Leon'u iyi bir şekilde ağırliyerek onu kral olarak tanıdığını bildirmiştir. III. Leon namıyla tahta çıkan kral, Memlûklü Sultanı Baybars'a da bir mektup yazarak hem babasının ölümünü hemde Kilikya Ermenilerinin yeni kralı olduğunu bildirmiştir. Sultan Baybars'da III. Leon'a verdiği cevapta hem taziyelerini hem de tebriklerini iletmiştir. Moğol tahtında ise aynı dönemde bir değişiklik yaşanmış Abaka Han vefat edince yerine kardeşi Ahmet Teküder geçmiştir. Ahmet Teküder Müslüman olduğu için Memlûklülerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır fakat bu Moğol ileri gelenlerinde bir rahatsızlık oluşturunca Abaka Han oğlu Argun 1283 yılında Moğol tahtına geçmiştir. Memlûklüler sürekli olarak Kilikya Ermeni topraklarına saldırdıkları için Ermeniler, Ahmet Teküder'in

²¹⁷ Abu'l Farac, a.g.e., C. II., s. 556; Nersessian, a.g.e., C.II, s. 48-49.

²¹⁸ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 587; Aknerli Grigor, a.g.e., s. 50.

Memlûklûlerle iyi ilişkiler kurma çabalarından rahatsızlık duymuşlardır ve Moğol tahtında yaşanan bu değişim Kilikya Ermenini Krallığını memnun etmiştir.²¹⁹

Kilikya Ermenilerinin Moğollarla iş birliği yapmalarından rahatsız olan Sultan Baybars, Kilikya üzerine bir sefer düzenleme kararı almıştır. III. Leon bu sefer hazırlığını duyunca Baybars'a haber göndererek bu seferden vazgeçmesini istemiştir. 1271 ve 1289 yılları arasında Kilikya Ermeni tahtında hüküm süren III. Leon döneminde Moğollarla iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmış, Memlûklû saldırılarının bertaraf edilmesi için uğraşmıştır. 1290 yılında III. Leon vefat etmiştir. Hetum, Toros, Konstantin, Oşin ve Simbat adlı beş oğlu bulunan III. Leon'un yerine oğlu Hetum tahta çıkmıştır. II. Hetum olarak adlandırılan kral 1292 kendi isteği ile tahttan feragat etmiştir ve kardeşi Toros Ermenilerin yeni kralı olmuştur.²²⁰

Üç yıl kadar Kilikya Ermenilerine krallık yapan Toros yönetiminden memnun olmayan Ermeni ileri gelenleri II. Hetum'un tekrar tahta geçmesini istemişlerdir ve 1295 yılında taht tekrar el değiştirerek II. Hetum ikinci kez başa geçmiştir. II. Hetum tahta geçtikten sonra ilk iş olarak müttefikleri Moğolları ziyarete gitmek için II. Hetum tahta geçtikten sonra ilk iş olarak müttefikleri Moğolları ziyarete gitmek için yola çıkmıştır. Bu esnada Moğol tahtında da bir değişiklik yaşanmış Geyhatu ve Baydu arasındaki taht mücadelesini Baydu kazanmıştır. Baydu'nun Hristiyanlara iyi davranmasını fırsata çevirmek isteyen II. Hetum her ne kadar Baydu'yu ziyaret etmek için yola çıkmış olsa da Moğol idaresinde yine bir taht değişikliği yaşanmış ve Gazan Han tahta geçmiştir. Gazan Han ile görüşen II. Hetum bu ziyaret esnasında iyi bir şekilde ağırlanmış ve bir takım isteklerde bulunmuştur. Müslüman olan Gazan Han yayınlamış olduğu bir fermanla tüm kiliselerin tahrip edilmesini istemiştir, ayrıca Kilikya sınırlarına bazı küçük akınlar düzenleyen Moğol eşkiyaları da Ermeni Kiliselerine zarar vermişlerdir. Bu iki durumdan dolayı rahatsızlıklarını Gazan Han'a ileten II. Hetum'un isteği üzerine Moğol hükümdarı yayınladığı fermanı geri almıştır. 1296 yılında Gazan Han'ı ziyaretini isteklerini büyük ölçüde alarak tamamlayan II. Hetum sonrasında İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da bulunduğu sırada kardeşi Simbat'ın bir komplosu ile tahtan indirilen II. Hetum iki yıl kadar sonra krallığı tekrar ele almıştır.²²¹ Kilikya Ermeni Krallığı'nın üçüncü kez başına geçen II. Hetum, Moğol desteğine ihtiyaç duyduğu için Gazan Han'a isyan ederek Anadolu'ya kaçan Baltu'yu yakalatarak Gazan Han'a göndermiştir. Böylece Memlûklûlere karşı Moğol desteğini almayı ummuştur.²²²

²¹⁹ Ersan, a.g.e., s. 206.

²²⁰ Ersan, a.g.e., s. 210.

²²¹ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 658.

²²² Aksarayı, a.g.e., s. 262-263. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. I, Ankara 1970, s. 64.

1297 yılında Memlûklüler Diyarbakır'a saldırarak Ermenilerin yaşadıkları toprakları işgal etmişlerdir. Bu işgal üzerine Gazan Han Suriye seferine çıkmış, Kilikya Ermeni Kralı II. Hetum'da Moğol ordusuna asker göndererek destek vermiştir. Sefer Moğolların başarısı ile sonuçlanmıştır ve Ermeniler bu sefer esnasında Memlûklülerin kendilerine verdiği zararlardan dolayı büyük bir kinle saldırmışlar öyleki Müslüman mezarlarına bile zarar vererek cesetleri bile dışarı çıkarmışlardır. Sefer sonrasında Gazan Han, II. Hetum'a Haçlılar tarafından ele geçirilen yerleri istemesi halinde kendilerine verileceğini vaat etmiştir.²²³ 1303 yılında Gazan Han'ın askerleri II. Hetum'un da asker desteği ile birlikte ikinci kez bir Suriye seferine çıkmıştır ama bozguna uğrayarak geri kaçmışlardır. II. Hetum bu bozgun sonrası Gazan Han'ı ziyarete gitmiş ve zararlarının telafi edilmesini istemiştir. Kendisine asker ve hediyeler verilmiş olarak Kilikya'ya dönmüştür. Moğol hükümdarı Gazan Han 1304 yılında hayatını kaybetmiş, Kilikya kralı II. Hetum'da 1305 yılında tahtan kendi isteği ile feragat ederek yerine yeğeni IV. Leon geçmiştir.²²⁴

IV. Leon Kilikya Ermeni kralı olduğunda Moğol tahtında da Olcaytu Han hükümdarlığa gelmiştir. Olcaytu Han, İrincin Noyan'ı Anadolu'ya vali olarak atamış, İrincin Noyan ise Bulargu adlı bir komutanını Anadolu'ya göndermiştir. Moğolların İran'da kurduğu İlhanlı Devleti ile önceki yıllarda iyi ilişkiler kuran Kilikya Ermenileri, İlhanlı Moğollarının Müslüman olması ile artık Moğollardan umdukları desteği bulamamışlardır. Özellikle Gazan Han'dan sonra Olcaytu'nun hükümdarlığı sürecinde işbirliği artık önemini tamamen kaybetmiştir. Bulargu Anadolu'ya geldikten sonra Kilikya Ermenilerine ait olan toprakların önceden Müslümanların iaderesinde olduğunu Ermenilerin bu bölgeleri işgal ettiğini öğrenmiştir. Ayrıca Adana'da Abbasi halifesi Me'mun'un kızı Aişe Sultanının mezarının Ermenilerce tahrip edildiğini ve hakarete uğradığını görünce IV. Leon'a şahsında Ermenilere karşı büyük bir nefret duymaya başlamıştır. IV. Leon bu durumun farkında olarak Bulargu'yu hem İlhanlılara hem de Memlûklülere şikayet etmeye başlamıştır, özellikle Memlûklü sultanına gizlice haberler göndererek onu Bulargu'ya karşı savaşa ikna etmiştir. Memlûklü elçileri ile görüşen Bulargu, IV. Leon'un bu faaliyetlerinden haberdar olmuş ve onu Memlûklülerle istişare etme bahanesiyle karargahına çağırmıştır.²²⁵

Kendisine kurulan komlodan habersiz olarak Bulargu'nun karargahına giden IV. Leon ve beraberinde bulunanlardan bir kişi hariç hepsi öldürülmüştür. IV. Leon bizzat Bulargu tarafından kafası kesilerek hayatını kaybetmiştir. Suikastlardan kurtulmayı başaran Ermeni asilzadesi Anazarba kalesine ulaşarak yaşananları burada bulunan Ermenilere anlatmıştır. Kralları ile birlikte önde gelen saray mensuplarının öldürüldüğünü haber alan kale sakinleri kale muhafazasından sorumlu olan Moğol askerlerini aynı şekilde öldürmüşlerdir. Bulargu, Anazarba

²²³ Abu'l Farac, a.g.e., C. II, s. 659.

²²⁴ Kumandan Simbat, a.g.e., s. 100.

²²⁵ Kumandan Simbat, a.g.e., s. 101; Aksarayî, a.g.e., s. 309.

kalesine gelerek buranın kendisine teslim edilmesini istemiş fakat başarılı olamamıştır. Yaşanan bu gelişmelerden Olcaytu Han'ı haberdar etmek isteyen Kilikya Prensi Oşin, Sivas'a vardığında tutuklanmıştır fakat İrincin Noyan tarafından serbest bırakılarak Olcaytu Han'ın huzuruna varmıştır. Olcaytu Han bu şikayet sonucu her iki tarafı da katına davet ederek yaşananları dinlemiş ve Bulargu'nun bir suçu olmadığına karar vermiştir. Bulargu bu dava sonucunda her ne kadar suçsuz bulunsa da bir saray komplosuna kurban giderek sonrasında Olcaytu'nun emriyle Sivas'ta idam edilmiştir.²²⁶

IV. Leon'un öldürülmesinden sonra Kilikya Ermenileri'nin yeni kralı Prens Oşin olmuştur. Prens Oşin 1320 yılına kadar hüküm sürmüştür ve saltanatı boyunca daha çok iç çekişmeler, mezhep kavgaları ve papalık ile ilişkiler kurulmaya çalışılarak geçmiştir. Kral Oşin 1320 yılında hayatını kaybedince Oşin'in küçük oğlu V. Leon krallığa getirilmiştir. V. Leon döneminde İlhanlılar, Kilikya'ya saldırmışlar ve büyük oranda Ermeni topraklarına zarar vermişlerdir. Bu olaydan sonra İlhanlı tahtında da bir değişikliğin yaşanması ile İlhanlılar güç kaybetmeye başlamışlar ve Kilikya Ermenilerine herhangi bir taaruzda bulunmamışlardır.²²⁷ V. Leon koyu bir Katolik olduğu için Anti- Katolik Ermenilerine karşı büyük bir baskı uygulamış bazılarını öldürmüş, bazılarının topraklarına ise Kıbrıs'tan gelen Katolikleri yerleştirmiştir.²²⁸ V. Leon'ın hükümdarlığı sırasında Memlûklülere yine Kilikya'ya saldırmışlardır. V. Leon bu saldırılara karşı koyamayarak önemli kaleleri ve Ayas (Yumurtalık) limanını da Memlûklülere bırakmak zorunda kalmıştır. Katolik yanlısı politikaları ile Memlûklülere karşı gösterdiği başarısızlık nedeniyle halkı tarafından sevilmemiştir. Yaşadığı ani bir rahatsızlık sebebiyle hayatını kaybeden V. Leon'un geride bırakacağı bir erkek varisi de yoktur. V. Leon'un ölümü ile birlikte Kilikya Ermeni Krallığının da Rupenliler ve Hetumlular ailelerinin yönetimi son bulmuştur.

1343 yılına gelindiğinde Kilikya Ermeni Krallığının yönetimi Hetumluların akrabası olan Lusinyan ailesine geçmiştir. III. Konstantin Lusinyan düzenlenen bir törenle Ermeni krallığına geçirilmiştir. Yaşanan bu iktidar değişikliği Ermeni halkını son derece rahatsız etmiştir. Lusinyan ailesinin Katolik olması bu rahatsızlığı tetiklemiş ve halk isyan ederek III. Konstantin Lusinyan öldürülmüştür. Bu olaydan sonra IV. Konstantin Lusinyan tahta geçmiştir ve Ermenileri etrafında toplamayı başarmıştır. Memlûklülere mücadelede girişmiş ve Ayas limanı da geri almayı başarmıştır.²²⁹ 1375 yılına gelindiğinde Kilikya tahtında VI. Leon bulunmaktadır ve yine Memlûklülere mücadele etmeye devam etmişlerdir. Bu mücadele esnasında VI. Leon Memlûklülere esir düşmüştür ve bu olay Kilikya Ermeni Krallığının sonunu getirmiştir. Kilikya

²²⁶ Sümer, a.g.m., s. 74-76.

²²⁷ Simbat, a.g.e., s. 104; Aksarayı, a.g.e., s. 321.

²²⁸ Kevork Kalloshyan, "Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü", **Yeni Türkiye**, S. 60, Ankara 2014, s.6.

²²⁹ Kalloshyan, a.g.m., s. 6.

Ermeni Krallığı'nın son kralı olan VI. Leon 1383 yılında kurtarılarak Kastilya'ya götürülmüş ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde yaşadktan sonra hayatını kaybetmiştir.²³⁰

2.6. Haçlı Seferleri Süresince Kilikya Ermenileri ve Yaşanan Dini İlişkiler

İnsanlık tarihi boyunca kitleleri hareketen geçiren en önemli unsurlardan birisi hiç şüphesiz dindir. Tarihte ne kadar geri gidilirse gidilsin insanoğlunun bir inanca sahip olduğu bilinmektedir. Toplumların temelini oluşturan ya da ayakta tutan etkenlerden birisi olan din, sosyal hayatı belirlenmesinde de önemli bir rol oynar. Tarih boyunca ilahi ve ilahi olamayan olmak üzere bir çok ortaya çıkmış ve insan ilişkilerinde önemli bir yer edinmiştir. Geçmişten günümüze bir çok farklı dini inancın olması dinin çok geniş bir alanı kapsayan bir araştırma merkezi olmasını da sağlamıştır. İnanç farklılaştıkça din ve din tarifi de farklılaşmış bu da dinin çeşitli şekillerde yaşanıp uygulanmasına neden olmuştur.

Din kelimesi Türk Dil Kurumu tarafından “*Tanrıya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet ve bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan sağlayan düzen*” şeklinde tanımlanmıştır. Kelime kökeni Arapça olan “*deyn*” olup borç ve yükümlülük anlamına gelmektedir. Eski Türklerde “*den, din, dın, ten, tin, tın*” kelimeleri din kelimesinin karşılığı olup ruh ve beden bilgisi anlamına gelmektedir. Soğdça “*dön*”, Sanskritçe “*dharm*”, Latince “*religere*” ve Farsça “*daena*” kelimeleri din manasına gelmektedir.²³¹ Görüldüğü gibi her toplum farklı bir kelime ile din olgusunu bünyesinde barındırmaktadır ve bu da ortak ve genel kabul gören bir din tanımını zorlaştırmıştır. İnsanların yaşayışları, düşünceleri ait oldukları sosyal yapı farklı din tariflerinde farklılık göstermiştir. Buna karşın her dinin özüne bakıldığında bir inanılan, inanan, ve inananın, inandığı şeye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlerinin bulunduğu görülmektedir. Geçmişten günümüze kadar dünya üzerinde birçok din mevcudiyet göstermiştir. Medeniyet ve kültürlerin oluşmasında süphesizki din unsuru önemli yer edinmiş ve birleştirici olma özelliği taşımıştır.

Ermeniler Apostolik kilisesi ile Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında Hz. İsa'nın tabiatı ile alakalı yaşanan teolojik tartışmalar nedeniyle yaşanan ayrılık neticesinde uzun yıllar birbirleri mücadele etmişlerdir. Katolik ve Ortodoks kiliseleri, Ermeni kilisesini hakimiyet altına almak için çok kez girişimlerde bulunmuş özellikle Bizans zaman zaman zor kullanarak bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Katolik kilisesi ise belki coğrafi uzaklıktan dolayı Ermenilerle daha

²³⁰ Kalloshyan, a.g.m., s. 6.

²³¹ **Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük**, Ankara 2005, s. ; Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, **AÜİFD**, C. XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s. 214.

az ilişki içine girmiştir. Haçlı seferleri öncesinde mektuplaşma ve elçi gönderilmesi ile başlayan papalık ve Ermeni kilisesi ilişkilerine dair bir diğer görüş ise bu başlangıcın çok daha önce olduğudur.

Ermenilerin, Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra Ermeni kral Tridates ve Gregorius'un Roma'ya bir ziyarette bulunduğu ve havarilere ait bazı ikonların Armenia'ya getirildiği rivayetlerinin iki kilise arasındaki ilişkilerin henüz çok erken bir süreçte başladığını ortaya koymak için sonradan Ermeni kaynaklarına dahil edildiği görüşü daha gerçekçi tarihsel bir vakadır.²³² Ermeni ve Latin kaynaklarında yer alan bilgilere göre 1080 yılında gerçekleşen bir olay neticesinde iki taraf arasında ilk resmi temas yaşanmıştır. Türk göçlerinin yoğun şekilde yaşandığı dönemde Anadolu'dan kaçan Ermenilerden, Macharus isimli heretik bir Ermeniye istemek amacıyla Katholikos II. Gregorius papalığa bir mektup yazmıştır. Papalıkta cevaben yazdığı mektupta emirvari bir üslupla katolikosten bazı isteklerde bulunmuştur. Dini ritüellerle alaklı olan bu isteklemleri ihtiva eden bu mektuplaşma ile iki taraf arasında ilk resmi ilişkiler kurulmuştur. Malazgirt savaşı sonrasında Bizans'ın Türkler karşısında papalıktan yardım talep eden mektuplar yazdığını görmüştük. Bu mektupların Haçlı seferlerinin görünen nedeni olduğu şüphesiz çok açıktır, papalık din kardeşlerini kafir olarak gördüğü Türk ve Müslümanların zulmünden kurtarmak için bu mektupları bahane ederek harekete geçmiştir. Aynı dönemde sadece Bizans değil Kilikya Ermenileri de papalıktan yardım isteyen mektuplar yazmış ve papaya bir elçi göndermiştir. Bizans ve Papalık arasında aşılamayan teolojik tartışmalar Latinlerin kendilerine en büyük yardımcı olarak Ermenileri görmeleriyle sonuçlanmıştır. Aslına bakılırsa papalık Ermenilere karşı tamamen pozitif bir yaklaşım sergilememiştir. Sonuç itibari ile çok uzun yıllardır yaşanan teolojik ayrılık, Ermenilerin milli bir din anlayışı olması papalık nazarında Ermenileri heretik bir pozisyonda görmeleri ve bu şekilde muhatap almalarıyla sonuçlanmıştır. Yani sefer sadece bu din kardeşlerine yardım götürmek için değil aynı zamanda onlara papalığın din anlayışını da kabul ettirmek için büyük bir fırsat olarak görülmüştür.²³³

Ermeniler için papalık kurumu, Bizans'ın dini ve siyasi baskıları ile Türkler ve Müslümanların fetih hareketleri karşısında bir sığınak olmuştur. Tüm bu dengeler dışında dini olarak nasıki papalık kendi dini anlayışını Ermenilere kabul ettirmek istemişse Ermenilerde bilhassa Bizans'ın kendilerini din dışı gösteren dini metinlerinin yok sayılmasını istemiştir.²³⁴ Haçlıların Anadolu'ya girmeye başladıktan sonra Ermeni Bagrat'ın onları karşılayarak yol gösterdiği ve Kilikya bölgesine getirdiği ve Ermenilerin, Latinleri büyük bir sevinçle karşılayarak

²³² Mehmet Coğ, "Haçlı Seferlerinde Ermeni Kilisesi-Papalık Dini Münasebetleri", **Tarih Okulu Dergisi**, No. 25, 2016, s. 182; Aziz S. Atiya, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, 349-361.

²³³ Düzgün, a.g.m., s. 34

²³⁴ Coğ, "Haçlı Seferlerinde", s. 184-185.

büyük yardımlarda bulunduğuna geçmiş sayfalarda görmüştük. Urfa ve Antakya Haçlı kontluklarının kurulması sırasında Ermenilerin büyük yardım gösterdiği Latinler sadece siyasi değil dini ilişkilerde kurmak için çalışmalara başlamıştır. Sonuç itibari ile Haçlı seferleri dini bir misyon güden bir organizasyondur bu sebeple arka planda sapkın olarak gördükleri için dini toplantılar gerçekleştirerek Ermenileri Katolik mezhebi gereklerine göre bir inancı kabul etmek istemiştir.

I. Haçlı seferi daha çok fetihler ve kontlukların kurulması ile ilgili siyasi ilişkiler ihtiva etmiş olduğundan iki tarafından da birbiri ile olan dini istekleri daha çok 1144 yılı sonrası gerçekleşmiştir.²³⁵ Urfa Haçlı kontluğunun, Zengiler tarafından ele geçirilmesi ve Bizans imparatoru Ioannes'ın Kilikya'da Ermenilere ait bazı şehirleri almasından sonra Haçlılar papalıktan yardım istemiştir. Ermenilerde papa III. Eugenius'tan yardım talep etmek üzere bir heyet göndermiştir. Ermeniler'in siyasi ve dini baskılar karşısında istediği bu yardımlar papalık tarafından dini argümanlar öne sürülerek kabul edilmesi şartıyla yardım edileceği cevabı ile karşılık görmüştür. Noel kutlamalarının ve son akşam yemeğinin Katolik kilisesine göre yapılmasını istemek papalığın aslında küçük gibi görünen istekleri olmasına rağmen Ermeni kilisesi tarafından asla taviz verilemeyecek esaslar olarak görülmüştür.²³⁶ Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fetih edilmesiyle başlayan Eyyubi akımları neticesinde Kilikya Ermenileri papalıktan tekrar yardım istemişlerdir. Bu sefer papalığın öne sürdüğü koşulları kabul etmek zorunda kalan Kilikya Ermenileri ve Latinler geçici bir süre birleşik bir kilise oluşturmuşlardır. Kilikya Ermenilerinin siyasi olarak varlıklarını devam ettirmek için kabul ettiği bu durum Van Ermenileri tarafından rededilmiş ve Ermeni kilisesi Van ve Sis olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²³⁷ Ermeni tahtında bulunan II. Leon ile Kilikya Ermeni Katoligosu IV. Gregory Dahga bu süreçte Ortadoğu'da en önemli Hristiyan güçlerden birisi olmuştur. Papa III. Celement ile mektuplaşmaları bunun açık bir göstergesidir.²³⁸

II. Leon krallık tacını talep etmek için 1198 yılında Papa III. Celestin'e bir heyet göndermiş papa da bu isteği kabul ederek Main başpiskoposunu temsilci olarak Kilikya'ya göndermiştir. Main başpiskoposu ile birlikte bir mektup ve kendi yakalığını, papuçlarını yüzüğünü ve tacını da gönderen papa bazı isteklerde bulunmuştur. Bu mektubunda yaşanan saldırılar karşısında

²³⁵ Khoniates, a.g.e., s. 116; Coğ, "Haçlı Seferlerinde", s. 185.

²³⁶ Peter Halfer, "Papacy, Catholicosete and the Kingdom of Cilician Armenai", **Armenian Cilica**, Edit. Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California 2006, s. 115-116.

²³⁷ Kilikya Ermenileri, Eyyubi tehlikesine karşı papalık ile yaptığı bu iş birliği 1200lerde itibaren Memlüklülere karşı da Moğollarla devam ettirmiş. Varlığını devam ettirmek isteyen Kilikya Ermenileri Moğollarla iyi ilişkiler kurarak hem Moğolların Anadolu'ya yaptığı baskınlardan hem de Selçuklu ve Memlüklülülerin saldırılarından kurtulmayı amaçlamıştır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 1999; Muammer Gül, "İlhanlı-Ermeni İlişkileri", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, C. III, TTK Yay., Ankara 2014, s.

²³⁸ Süryani Mihail, a.g.e., s. 16 .

kapatılmış olan kiliselerin tekrar açılmasını ve azizlerin anılarak ibadet edilmesini, Christmas ve Noelde tutulan orucun Katolik kilisesince kabul edilen şekliyle tutulmasını içeren istekleri ihtiva eden mektup Ermeni din adamlarının karşı çıkmalarına neden olmuştur. II. Leon karşı çıkan din adamlarını, mevkilerini sağlama alana kadar bu istekleri kabul etmek zorunda olduklarını ifade ederek ikna etmiş ve papaya yazdığı bir mektupla kendilerinden istenilenleri yerine getireceklerini belirtmiştir. Böylelikle 6 Ocak 1198’de II. Leon krallık tacını giymiştir.²³⁹

Haçlı seferlerine katılan kişiler saadece soylular, askerler ya da batı toplum yapısına zarar veren ayak takımı değildir. Aynı zaman da kiliseye bağlı tarikatlar mensup misyoner din adamları da bu seferlere iştirak ederek Katolik inancına doğu Hristiyanları arasında yaymak için istemişlerdir. Katolik kilisesine bağlı olan Cizvit, Benedict, Dominiken ve Fransisken tarikatları en çok bilinen tarikatlar arasındadır.²⁴⁰ Tezimizin söz konusu bölümünde işlenen Latinler ve Kilikya Ermenileri arasında meydana gelen dini münasebetleri ve sonrasında yaşananları anlayabilmek için özellikle Dominiken ve Fransisken tarikatlarının bölgede yapmış olduğu çalışmalara değinmek gerekmektedir.

Dominiken ve Fransisken tarikatı Katolik kilisesine bağlı olarak kendilerinden önceki tarikat geleneklerini yaşatmanın yanında yapmış olduğu büyük yeniliklerle yeni dini tarikatlar, gezgin vaizler ve dilenci tarikatlar olarak isimlendirilmişlerdir. Aynı dönemde ortaya çıkan Dominiken ve Fransisken tarikatları birbirine yakın faaliyetler ve amaçlar doğrultusunda çalışmışlardır. İlk olarak Dominiken tarikatının kurucusu Dominik de Guzman 1170 yılında İspanya’da dünyaya gelmiştir. Dindar bir aileye mensup olduğu için küçük yaşlardan itibaren dini eğitim almıştır. Çocuk yaşlarından itibaren rahat bir yaşamı tercih etmeyerek çileli bir hayat tarzını benimsediği ve sahip olduğu eşyaları satarak fakirlere yardım ettiği duyulunca 1190 yılında kilise tarafından himaye altına alınmıştır.²⁴¹ Kilisede eğitim aldıktan 5 yıl kadar sonra vaiz olarak atanan Dominik 1203 yılında diplomatik görüşmeler yapmak için Danimarka’ya giden bir heyetin içerisinde yer almış ve bu gezisi esnasında heretik insanlarla muhatap olarak onları kazanmak için bir takım girişimlerde bulunmuştur.

Etkili bir hitabı olan Dominik, İspanya’ya geri döndükten sonra bir manastır kurarak çalışmalarına başlamıştır. Tarikatını oluşturmak için müritleri ile birlikte harekete geçen Dominik 1215 yılında IV. Lateran Konsiline katılarak papa III. Innocent’e tarikatını kabul ettirmek istemiş

²³⁹ Runciman, a.g.e., C. III,

²⁴⁰ Hristiyanlıkta yer alan tarikat anlayışı ve bu anlayışın temsilcileri olan tarikatlar hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz; Tomas Michel, **Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş**, Cihan Basımevi, İstanbul 1992; Arnold J. Toynbee, **Hristiyanlık ve Dünya Dinleri**, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 2000.

²⁴¹ Salihe Esen, “Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesi’ndeki Yeri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **AÜSBE Felsefe ve Din Bilimleri Tarihi Ana Bilim Dalı**, Ankara 2015, s. 78-79.

fakat başarılı olamamıştır. Papa III. Innocent 1216 yılında vefat edince III. Honorius papa seçilmiş ve Dominik tarikatını onaylamıştır. III. Honorius tarafından teolojik danışman olarak atanan Dominik de Guzman 6 Ağustos 1221 tarihinde hayatını kaybetmiştir.²⁴²

Ölümünden sonra 1234 yılında Aziz ilan edilen Dominik de Guzman hakkında bir çok rivayet ortaya atılarak kişiliği kutsallaştırılmıştır. Aziz Dominik ilk dönem Kudüs Hristiyanlığını temel alarak bu doğrultuda bir dini inanış yaşanmasını amaç edinmiştir. Papalığın sahip olduğu ihtişamı redederek gezici vaizler aracılığı ile sefil sayılabilecek bir yaşayışla heretik saydıkları Hristiyanları irşad etmek için mücadele vermiştir. Fakir ailelerin kızlarını alarak onlara dini eğitim vermiş ve onlar için bir manastır kurmuştur. Eğitime çok önem veren Dominikler manastırlarını bir bilim merkezine de dönüştürmeyi amaçlamışlardır. Bu nedenle Ortaçağ dünyasının büyük düşünürlerinden bazıları Dominik tarikatı içerisinde çıkmıştır.²⁴³

Fransiskan Tarikatı kurucusu Aziz Fransua ise 1182 yılında İtalya'nın Assisi şehrinde dünyaya gelmiştir. Soylu bir aileye mensup olan Fransua iyi bir dini eğitim almıştır. Çocuk yaşlarından itibaren şövalye olmak istemiş fakat yirmili yaşlarında katıldığı bir savaşta esir düşünce bu bu idealinden vazgeçerek münzevi bir hayatı tercih etmiştir.²⁴⁴ Onu bu hayata iten şeylerden birisinin de görmüş olduğu rüyalar olduğu söylenmektedir. Roma'ya giderek orada Hristiyanların din adına sömürüldüğünü görmüş tekrar Assisi'ye dönmüş ve kendi lüks hayatını tamamen terk ederek cüzzamlıların arasına katılmış ve onlarla yaşamaya başlamıştır.²⁴⁵ Tercih ettiği bu hayatta geçimini temin edebilmek için dilencilığe başlamıştır. Birçok eser kaleme alan Aziz Fransua 1226 yılında hayatını kaybetmiştir. Assisi şehrinde yaşayan insanların ilk başlarda dalga geçtiği dışladığı fakat sonradan benimseyerek büyük hayranlık duymaya başlamıştır.

Papa III. Innocent ile görüşen Aziz Fransua yapmış olduğu iki görüşme sonrasında tarikatını kabul ettirmiş ve Katolik kilisesi adına önemli hizmetlerde bulunmuştur. Aziz Fransua V. Haçlı seferi esnasında Müslümanlarla görüşmek isteyerek onları Hristiyanlığa davet etmeyi amaçlamıştır. Fakat bu isteği çeşitli sebeplerden ötürü gerçekleşmemiştir. Fransiskan tarikatı, Dominiken tarikatına göre daha katı bir şekilde fakirliği benimsemiştir fakat Aziz Fransua'nın ölümünden sonra tarikatında bölünmeler meydana gelmiştir. Aziz Fransua eğitime Dominik de Guzman kadar önem vermemiş ikinci plana itmiştir. Bu iki çağdaş tarikat misyonerliği kendilerine görev adlederek gezici vaizleri aracılığı ile heretik saydıkları Hristiyanları irşad etmek

²⁴² Esen, a.g.t., s. 79-82.

²⁴³ Esen, a.g.t., s. 3.

²⁴⁴ Mehmet Aydın, "Fransiskanlar", **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Din Bilimleri yay., Konya 2005, s. 236; Renee Zeller, **Aziz Fransua**, çev. Pamir Dominik, Güler Basımevi, İstanbul 1977, s. 7.

²⁴⁵ Zeller, a.g.e., s. 26.

için çeşitli ülkelere gitmişlerdir. Haçlı seferleri devam ederken XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Kilikya'ya da gelen bu vaizler Kilikya Ermenilerinin kültürel yaşamına etki etmişlerdir.

2.7. Kilikya Ermenileri ve Latinler Arasında Haçlı Seferleri Süresince ve Sonrasında Meydana Gelen Kültürel İlişkiler

Haçlı seferleri, Haçlı Hristiyanları ile Müslümanlar arasında meydana gelen bir dizi savaşlar bütünü değildir. Sahada yaşanan savaşlar, şehirlerin zapt edilmesi, krallıkların kontlukların kurulması yanında kültürel, dini ve ekonomik alana kadar pek çok sahada Ortaçağ dünyasının insanlık tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu sonraki yüzyıllara da sirayet etmiş hafızlarda yerini her daim korumuştur. Özünde bir savaş düşüncesi barındırmasına rağmen meydana geldiği her iki medeniyet açısından farklı kültürel etkileşimler yaşanmasına neden olmuştur. Kilikya Ermenileri, Haçlılarla en çok iletişim kuran millet olduğu için Haçlılardan da en çok etkilenen topluluk olmuştur.

Kilikya'nın sahip olduğu coğrafi konum itibari ile eski çağlardan beri Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Grek ve Roma kültürleri ile etkileşim içerisinde olduğu için bölge insanlık mirasının birçok dönemine şahitlik etmiştir. Büyük devletlerin savaş sahası olması burada zaman zaman büyük yıkımların yaşanmasına neden olsada genelde mamur bir bölge olmuştur. Ermenilerin Kilikya'ya göç etmesi de Kilikya'nın kültürel anlamda zenginlik kazanmasına sebebiyet vermiştir. Ermeniler'in kendilerine özgü bir yazı dili, dini mimari ile kilise merkezli bir hayata sahip olmaları gibi özellikleri kültürel anlamda zengin bir millet olduklarını bize göstermektedir. Haçlı seferleri ile bu kültürel hayat Batı kültürü ile daha farklı bir boyuta taşınmıştır.

Kilikya Ermenileri kendi siyasi yapılarını tesis etmek için Haçlı seferlerinin kendilerine bir fırsat bilmiş onlara her türlü yardımı göstererek Batılı devletler ve Papalığın onayını alarak bir resmîyet kazanmak istemişlerdir. I. Leon döneminde baronluktan krallığa geçiş sürecinde Haçlıların, Urfa ve Antakya Haçlı kontluklarında tesis ettiği yönetim anlayışını benimsenmiş ve buna göre kendi yönetimleri oluşturulmuştur.²⁴⁶ I. Leon ve 1250 yılında yönetime gelen Simpat tahta çıkma kuralları ile ilgili olarak Kudüs Haçlı krallığı ve Antakya Haçlı Prensikliği kanunlarını Ermeniceye tercüme ettirerek gelenekleri ile ters düşmeyecek şekilde kendilerine uyarlamak istemişler fakat Ermeni yöneticilerinin karşı çıkmasını sonucu bu konuda bir düzenleme yapamamışlardır. Ayrıca yine Haçlılardan etkilenecek idari işlerin düzenlenmesi ve yürütülmesini kolaylaştırmak için *Chanstler* adı verilen bir kurum oluşturulmuştur. Latince ve Fransızca öğrenen Ermeniler ticari işlerini kolaylıkla yaparken, askeri, ekonomik ve mülkiye ile alakalı alanlarda da

²⁴⁶Jacques de Morgan, **Histoire de Peuple Armenian**, Paris 1919, s. 198.

Latinlerden etkilenecek bazı ünvanları kullanmaya başlamışlardır. Haçlı seferleri başladıktan sonra yapılan yardımlar karşılığında I. Leon yönetimine kadar Ermeni liderler Latinler tarafından *Baron* olarak adlandırılmış, Hetumlulara ise *Dominus* ünvanı verilmiştir.²⁴⁷ Görüldüğü üzere Haçlı seferleri ile meydana gelen kültürel etkileşim kendisini ilk olarak siyasi arenada göstermiş, Ermeniler Haçlılar tarafından kurulan kontluklar ve krallıklardan etkilenecek kendi siyasi kurumları ve ünvanlarını oluşturmuşlar yahut bazı değişiklikler yapmışlardır.

Latinler ve Ermeniler arasında meydana gelen diğerk bir kültürel ilişki ise evlilikler aracılığı ile meydana gelmiştir. Antakya Haçlı Prenskipliğinin kurucusu Baudouin döneminde iki taraf arasındaki münasebetleri geliştirmek için başvuru olan bu evlilikler için ilk olarak I. Baudouin, I. Rupen'in kızıyla evlenmiştir. Sonrasında bu evlilikler devam etmiş öyleki bir dönem Urfa, Kıbrıs, Kudüs ve Kilikya'da yönetime geçen insanlar Ermeni-Latin evliliklerinden dünyaya gelen kişilerden oluşmuştur.²⁴⁸

En eski devirlerden itibaren ticaretin kültür taşıyıcılığındaki önemi şüphesizki çok büyüktür. Yazının icat edilmesi ve dünyaya yayılmasından insanlık tarihini değiştiren bütün büyük icatlar insanların ticarete yapmaları sonucunda dünyaya yayılmıştır. Kilikya Ermenileri de bu anlamda birçok milletle ticari ve kültürel ilişkiler yaşamıştır. Kilikya Ermenilerinin yaşamış olduğu kültürel gelişimi sadece Haçlı seferleri sırasında Latinlerle kurulan ilişkiler ile açıklamak mümkün değildir. Türkler, Müslümanlar, ticari ilişkilerinin olduğu Venedikliler ve Cenevizliler, Haçlılar ve Moğollar'ın Ermenilerle olan ilişkileri neticesinde her milletle bir bağ kurulmuştur.²⁴⁹ Kilikya bölgesinin ticari açıdan gelirlerinin fazla olması kültürel anlamda Ermenilerin zengin bir hayat yaşamalarını sağlamıştır. Ortaçağ devlet adamlarının genel özelliklerine bakıldığında sanat ve bilimi desteklediği görülmektedir. Kilikya Ermeni baron ve kralları da sanat ve bilimi desteklemiş, ticari gelirleri bu alanda sarfetmekten etmişlerdir.²⁵⁰

Latinlerin ve Franklar, 1110 ve 1120 yılları arasında Kilikya Ermenilerinden toprak ve mülkiyet satın alma siyaseti izlemiştir. Böylece Ermeni milleti arasında fiilen yaşam süren Haçlılar bir müddet sonra baskı ve taciz yoluyla mülk edinmeye başlayınca Ermeniler, Frank baskısından kurtulmak için Müslümanlardan yardım istemek zorunda kalmıştır.²⁵¹ Latinlerle

²⁴⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 191; Morgan, a.g.e., s. 198

²⁴⁸ Forse, a.g.e., s. 15-16.

²⁴⁹ Dadoyan, a.g.e., V.II, s. 3.

²⁵⁰ Çoğ, "Haçlı Seferlerinde" s. 188.

²⁵¹ Seta Dadoyan bu hakkında bilgi verirken Haçlıların Küçük Asya'da görülmeye başlanmasından itibaren özellikle Rubenlerin Haçlılara büyük bir yardımda bulunduğunu, Frankların tüm hırslarına ve vahşetine rağmen Kilikya prens ve krallarının çıkar çatışmaları nedeniyle 1375 yılına kadar Haçlılarla olan ittifaklarını sürdürdüğüne ve zaman zaman sergilenen bu vahşetten kurtulmak için Türklerle ve Müslümanlarla işbirliği yapıldığına geniş yer ayırmıştır. Detaylı bilgi için bkz; Dadoyan, a.g.e., C. S. 18- 22.

kurulan ilişkiler her zaman Kilikya Ermeni kilisesinin özerkliği yönünde olmasa da din adamlarının inanç ve kilise birliği meseleleriyle alakalı ekümenlik politikası gerçekleştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Özellikle Haçlı seferlerinin başlangıcından hemen sonra XI. yüzyıl ve XII. yüzyıllarda Ermeni kilisesinin piskopos Nerses Lambronac ve selefi Katholikos Nerses Şarnoli ile Bizans İmparatoru Manuel'in Alexios Axouch isimli bir akrabası Bizans ve Ermeni kilise müzakerelerinin başlangıcı için çalışmışlar bunlara XII. yüzyılda Grigor Tlay'da katılmıştır.²⁵² Görüldüğü üzere kilise sadece dini vazifelerin yapıldığı bir mekan olmaktan ziyade bir misyon üstelenerek Kilikya Ermenilerinin sosyal haklarının temsilciliğininide yürütmüştür. Din merkezli kültürel hayatın taşıyıcısı olan kilise şartlar değiştikçe büyük düşmanlık yaşadıkları Bizans ve diğer milletlerle işbirliği yaparak milletin varlığını bağımsız bir şekilde devam ettirmesi için mücadele etmiştir.

Fransiskan ve Dominiken tarikatı kurumsallaşmasını tamamlayıp vaizlerini heretik Hristiyanları irşad için görevlendirmeye başladığında Kilikya bölgesine de gelen gezici vaziler olmuştur. Özellikle Dominiken tarikatının eğitime verdiği önem, Aziz Fransua'nın hayatını kaybetmesi sonrasında bölünme yaşayan ve yeniden kurallarında düzenleme yapılan Fransiskan tarikatında eğitimi ön plana çekerek misyonerlik faaliyetlerini Avrupa kıtası dışına taşımışlardır. Kilikya Ermeni arasına gelen bu vaziler XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyıllarda Katolik Ermeni kilisesini oluşturmak için çalışmalar yapmıştır. Kilikya Ermenilerinin Apolostik kilisesine kuvvetli bağlarının olmasına rağmen Ermeniler arasında yapılan bu çalışmaların halkın dikkatini celb etmesi vazilerin halk nazarında itibar görmesi ile açıklanabilir. Bu Katolik Ermeni cemaati XIV. yüzyılın sonlarına kadar Ermeni halkının tekrar milli duygularla hareket ederek eski dini kimliklerine dönmesine kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁵³

Ermeniler eski dönemlerden beri sürekli olarak yer değiştirmek zorunda olduğu ve sürgün politikalarına maruz kaldığı için yerleşmiş olduğu yerlere kendi milli yapılarını inşa etmiştir.²⁵⁴ Dini mimari anlamında ilk dönemlerde Bizans ve Gürcü mimarisinden etkilenen Ermeniler, Haçlı seferleri sonrasında Latin gotik mimari sanatından esinlenmeye başlamış ve bunu yapılarında göstermişlerdir. Bunun yanında Müslüman, Grek ve Roma kültür miraslarının etkisi altındaki bir coğrafyada yaşadıkları için Ermeniler tercüme faaliyetleri ile bu kültürlerle ait eserleri Ermeniceye tercüme ederek yüksek bir kültür anlayışı oluşturmuşlardır. Kilikya Ermenileri için adeta ön bir Rönanas kabul edilen ve Ermeni Aydınlanma çağı olarak da isimlendirilen XII. ve XIII. yüzyıllarda Katoligos Grigor III. Pahlavuni, Nerses Şornali, Grigor IV. Tlay ve Nerses Lambronac bu aydınlanmanın öncü isimleri olmuştur. Kilise adamı olan bu dört isim aynı zamanda bilim

²⁵² Dadoyan, a.g.e., s. 39.

²⁵³ Coğ, "Haçlı Seferlerinde" s. 189.

²⁵⁴ Kirakos Ganjakets'i's, History of the Armenians, Trans. Robert Bedrosian, New York 1986, s. 422.

adamı kimliğine de sahip oldukları için dil bilgileri sayesinde tercüme faaliyetlerinin öncüsü olmuşlardır.²⁵⁵

Yunan filozoflarından Eflatun ve Öklid, Fars edebiyatından Ömer Hayyam ve Firdevsi, Latin din adamlarından Anselmus, Aqiunolu Thomas ve Abelard'ın eserlerini düşüncelerini Ermenice'ye tercüme ederek aydınlanma fikrini halka da ulaştırmak istemişlerdir. Kilise adamı olmalarına rağmen laik olarak adlandırabileceğimiz bir sistemi savunan bu isimler entellektüel bir canlanmanın yaşanmasını sağlamışlardır.²⁵⁶ Ayrıca Latinlerle olan ilişkiler sayesinde öğrenilen Latince'nin bir dönem ikinci bir resmi dil mahiyeti de kazandığı bilinmektedir.

2.8. Kilikya Ermeni Kültürünün Gelişmesi ve Ön Plana Çıkan Entellektüel İsimler

Kültür, tarihi süreç içerisinde oluşan ve bir toplumun maddi ve manevi değerlerini ifade eden bir kelimedir. Kilikya Ermeni kültürünün oluşmasında Ermeni toplumunun kendi düşünce ve yaşam tarzı dışında bulunduğu coğrafyada önemli bir unsur olmuştur. Türkler, Araplar, Moğollar, Haçlılar ve diğer topluluklar ile kurdukları iletişim Kilikya'da farklı bir Ermeni kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Bu farklılık diğer Ermenilerden tamamen bağımsız bir kimlik oluşturmamış, Kilikya Ermenileri sahip oldukları anavatanlarındaki kültürlerinin de bir parçası olmaya devam etmişlerdir. Kilikya Ermenilerinin kültür tarihi incelendiğinde özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda teoloji, fen bilimleri, felsefe ve minyatür alanlarında yaşanan gelişmeler neticesinde bu yüzyıllar Gümüş Çağı olarak nitelendirilmiştir.²⁵⁷

Ermeni toplumuna bakıldığında klasik Ortaçağ toplumları gibi feodal bir sistem ve kilisenin etkin olduğu bir yaşam düzeyi mevcut olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren değişen koşullar sosyal ve dinsel huzursuzlukla birlikte refah ve ilerlemeyide beraberinde getirmiştir. Ermeni kilisesi yapısı ve doktrinlerinde çok az değişim olmasına rağmen içeriden ve dışarıdan ciddi baskılar yaşamıştır. Kilise üzerindeki bu baskıların nedeni ise kent merkezlerinde yaşayan Ermenilerin maddi kazanç ve refah seviyelerinin artması ile harekete geçip sosyal, ekonomik ve kültürel bir değişim talep etmeleri ile gerçekleşmiştir. Talep edilen bu değişimin gerçekleştirilmesi için bazı önder isimlere ve adeta bir karargah gibi kullanılacak mekanlara ihtiyaç duyulmuştur. Kilise bu değişim talepleri karşısında içeriden ve dışarıdan kaynaklı zorluklar yaşasada yapısında ve doktrinleride bir değişiklik meydana gelmemiştir. Kent merkezlerinde yaşanan ekonomik

²⁵⁵ Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 39.; Çoğ, "Haçlı Seferlerinde", s. 188.

²⁵⁶Çoğ, "Haçlı Seferlerinde", s. 188; Ermeni toplum yaşantısı, eğitim sistemi ve geleneksel yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz; Cahit Küleççi, "Türk-Ermeni Sosyal Münasebetleri", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, (İlkçağ&Ortaçağ)**, C. I, s. 15-55.

²⁵⁷ Dadoyan, a.g.e., V II, s. 199.

gelişmelerin kültürel ve sosyal hayata yansımaları ile toplum hareketine geçmiş ve reformist hareketler birçok alanda sarsıntıya yol açmıştır.²⁵⁸

X. yüzyılda başlayan ve XI. yüzyılın ilk yarısında devam eden bu gelişmelerde öne çıkan ve liderlik yapan bazı isimler olmuştur. Bu isimlerden hiç şüphesiz en önemlisi Grigor Narekac olmuştur. Narekac ile birlikte Grigor Pahluvuni Magistros ve Yohannes Sarkawag- Imastaser'de değişimin önde gelen isimleri olmuştur. Grigor Narekac X yüzyıl Kilikya Ermeni dünyasının en önemli isimlerindedir. Psikopos olan babası Xosrov Anjewax ve büyük amcalarından biri olan Anenia Narekac'ın görüşlerinden etkilenerek fikri dünyasını bu yönde geliştirmiştir. Bu iki isimde kilise ve asillere karşı eleştiriler yönelmiş ve bu nedenle de sapkınlıkla suçlanmışlardır. Grigor Narekac'da tıpkı babası ve büyük amcası gibi sapkınlıkla suçlanmıştır. Bu dönemde Pavlikianizm ve Todrakianizm kavramları üzerinden insanlar sınıflandırılmış ve Grigor Narekac ve ailesi Todrakian yani sapkın olarak nitelendirilmiştir. Narekac genç yaşına rağmen özellikle edebiyat alanında önemli işler yapmış hem sanatsal hem de eleştiri aracı olarak edebiyatı kullanmıştır.²⁵⁹

Matean Olbergut isimli bir eser kaleme alan Narekac, bu eserinde şiir, felsefe, teoloji ve toplumsal tarih açısından önemli konulara değinmiştir.²⁶⁰ Matean Olbergut özellikle XI. ve XII. yüzyıl da yaşayan Kilikya entelektüelleri açısından büyük bir önem arz etmiş Narekac'cı düşüncenin mirası olan bu eser onların düşünce dünyalarını geliştirmesine büyük katkı sağlamıştır. X. yüzyılda meydana gelen ekonomik refah seviyesinin artışı, İslam dünyası ile kurulan ilişki sonucu yaşanan kültürel etkileşim ve başta Grigor Narekac olmak üzere dönemin diğer yazar, şair ve mimarlar doğayı ve dünyevi hayatı objeleştirerek eserlerinde işlemişlerdir. Narekac, özde Kilikya Ermeni kültürü genelde ise Ortaçağ Ermeni kültürü açısından bazı önemli ilkleri gerçekleştirmiş. İlk olarak dini etki altında bulunan edebiyatı hümanist hedefler için bireysel bir kullanım alanına sokmuştur. Göstermiş olduğu gayretler doğrultusunda edebiyat Arap ve Fars kültürlerinde olduğu gibi entelektüel kültürün bir parçası olmuştur. Sıradan insanları şiirsel ifadeler ile şiire sokmuş, Hristiyanlığı demokratikleştirerek adeta bir proto-rönesans ruhunu yansıtmıştır.²⁶¹

Narekac, Hz. İsa'yı model olarak ilk Hristiyan inancı ile insanlar arasında bağlantı kurarak bir köprü oluşturmuş bu nedenle de sapkınlıkla suçlanmıştır. İnsanların tek tek kurtuluş sürecinde

²⁵⁸ Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 200; Nersessian, a.g.e., s. 651.

²⁵⁹ Grigor Narekac, 945 veya 951 yıllarında dünyaya geldiği ve 1003 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Hayatı ve edebi kişiliği için bkz; Agop J. Hacikyan, **Armenian Literature Volume II From The Sixth to The Century**, Wayne State University Press, Detroit 2002, s. 274-308.

²⁶⁰ Eser hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz; Gregorie De Narek, **Tragedie: Mateaan Olbergut Ean, Le Livre De Lamentation (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium)**, Peters Pub & Booksellers, 2000.

²⁶¹ Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 205.

sorumluluk almaları ile kilise ve din adamlarının aracılığından kurtularak cesur bir adım atmalarına değinen Narekac'ın görüşü kilise tarafından sabote edilmiştir. Tanrısallığın doğasını ve insanın tanrı ile ilişkisini tanımlayan Narekac yaşam döngüsü ve yenilenme sürecini de işleyerek bu alandan da Kilikya'da bir çığır açmıştır. Felsefi alanda da önemli bir yeri bulunan Narekac, yeni bir insan kavramı inşa ederek bilinçli düşünme, şüphe ile öngöründe bulunan, kurutuluş için açık bir arayış içinde bulunma gibi özelliklere sahip bir birey prototifi oluşturmuştur. Dini, insanın kendisini etrafındaki toplumu ve dünyayı yeniden şekillendirmek için bir araç olarak kullanan Narekac kendisini evrensel insan benliğinin bir sembolü ve bir temsilcisi olarak görmüş ve kendisinden sonra gelecek olan Kilikya Ermeni aydınlarına bir temel bırakmıştır.²⁶²

Grigor Narekac'tan sonra önde gelen Kilikya Ermeni aydınlarından birisi de Grigor Pahlavuni'dir.²⁶³ XII. yüzyılın önemli isimlerinden ilki olan Pahlavuni dindar biri olmasına rağmen laik eğitimin ve klasik öğrenmenin güçlü bir yandaşı olarak ön plana çıkmıştır. Selçuklu akınları sırasında yıkılan okulları tekrar öğretime açarak öğrencilere ders vermeye başlayan Grigor Pahlavuni, laik öğrenmeyi meşrulaştırarak Kilikya entellektüel kültürüne büyük bir katkı sağlamıştır. Yunanca, Süryanice ve Arapça bilen Pahlavuni, Arap emirleri ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Dil bilgisi sayesinde Yunanca ve Arapça bir çok eseri Ermenice'ye çeviren hem XII. yüzyıl Ermeni kültürüne ve kendinden sonra gelecek olan insanlara farklı bir çalışma alanının temellerini oluşturmuştur.²⁶⁴

Grigor Pahlavuni, Platon ve Ölkid başta olmak üzere bir çok çeviri yaparak mitoloji, dil bilimi, teoloji, mantık, felsefe, geometri ve şiir gibi geniş bir alanda öğrencilerine ders vermiştir. Rasyonalizm ve doğal teolojiye yönelen Pahlavuni, iki karşıt prensibi hayata geçirmeye çalışmıştır. Klasik geleneğin ve doğa bilimleri ile laik perspektif ile vahiy ve inanç üzerine yoğun bir şekilde dayalı Hristiyan perspektifi bir araya getirmeye çalışmıştır. Akademik anlamda bir çok projeyi başlatan kişi olarak şiir alanında büyük eserler ortaya koyamamıştır.²⁶⁵

Bilgiyi laikleştiren Grigor Pahlavuni'den sonra Yovhannes Sarkawag, Kilikya Ermenileri için önemli olan bir başka isimdir. Sarkawag, Pahlavuni'nin eğitim politikalarını benimseyerek önemli işler başarmış bir entellektüeldir. Hatbat okulunun müdürlüğünü yapan Yovhannes, Ermeni takvimini düzenleyerek günümüze kadar ulaşmayan birde Ermeni tarihi kitabı yazmıştır. İlahiyat

²⁶² Dadoyan, a.e.g., V. II. s, 207.

²⁶³ Grigor Pahlavuni, Vasak Pahlavuni'nin oğludur. 990-1058 yılları arasında yaşamıştır. Hacikyan, a.g.e., s. 323-332.

²⁶⁴ Dadoyan, a.g.e., V. II. s, 208; Edebi kimliği için bkz; James Etmekjian, **Histry of Armenian Literature: F Fifth to Thirteenth Centruy**, New York 1985, s. 317- 318.

²⁶⁵ Dadoyan, a.g.e., V. II. s. 209; K. Caloyan, **Hayoc Pilisopayutean Patmutiwn (History of Armenian Philisophy)**, Erevan Haykokan SSH GA Publications, Erevan 1975, s. 370-372.

eğitimi sırasından laik öğrenmenin önemini vurgulayarak teolojik eğitimin tek başına yeterli olmadığını savunmuştur. Ortaçağ Ermeni aydınları gibi proto-isyancı bir karakteri olan Sarkawag Hristiyan doktrinleri için rasyonel temeller bulmaya çalışmıştır. Aristoteles mantığı ve metafiziğine aşına olmasına rağmen inancı rasyonalize etmeye çalışırken bir takım zorluklar yaşamıştır. Madde ve ruh muhalefetine karşı çıkararak Hz. İsa'da iki madde ve bir ruh olduğunu, madde ruhaniyet seviyesine yükselirken ruhaniyet de madde seviyesine inerek tek bir olgu olduğunu görüşünü savunarak Narekac'cı bir yöntem izlemiştir. Hiçbir şeyin mükemmel bir uyum içinde olmadığını aynı zamanda çatışmanında sürekli bir değişime neden olduğu ifade eden Sarkawag insan nesli ve dünyanın küreselliği hakkında ilginç görüşlere sahip biri olarak XII. yüzyıl Kilikya yazarları için bir temel oluşturmuştur.²⁶⁶

XII. yüzyıl Kilikya Ermenilerinin en ünlü beş bilgininden biri de Nerses Şarnoli'dir. 1102 yılında dünyaya gelen Şarnoli küçük yaşlarda babasını kaybedince Katolikos Baret'in himayesi altında büyümüştür. Küçük yaşlardan itibaren aldığı din eğitimi sayesinde henüz yirmili yaşlarındayken din adamı olarak görev yapmaya başlamıştır. Din adamı kimliğinin yanı sıra şiir yeteneği de güçlü olan Şarnoli Ortaçağ Ermeni edebiyatının en üretken isimlerindedir. Selçuklu Türklerinin Ermeni şehirlerine karşı akınları sırasında yaşanan yıkımlara tanık olan insanların anlattıklarından yola çıkarak Edessa Lamenti isimli uzunca bir şiir kaleme almıştır. Bizans imparatorlarına da çeşitli sebeplerle mektuplar yazmış olan Nerses'in, diğer entellektüeller gibi esin kaynağı Grigor Narekac olmuştur. Hatta Narekac'ın edebi mirasının yeniden canlandırılması Nerses Şarnoli ve Nerses Lambronac tarafından gerçekleştirilmiştir. Didaktik ve lirik tarzda laik temalar üzerine eserler vermiş olan Şarnoli ritmik sözlerde yazmış ve bunlar toplantılarda, şöenlerde okutulmuştur.²⁶⁷

Nerses Şarnoli'nin yeğeni olan Grigor Tlay'ın babası hayatını kaybedince annesi tarafından eğitimiyle ilgilenilmesi için amcası Nerses Şarnoli'ye verilmiştir. Amcasının da hayatını kaybetmesi sonrasında iki yıl kadar belirsizlik dönemi yaşamış ve 1175 yılında Prens Melh'in müdahale ve yardımı ile Katolikos seçilmiştir. Katolikos olarak önemli dini çalışmalarda bulunun Grigor Tlay hem Kilikya hem Doğu'daki Ermeni topraklarında hem de Bizans'ta gerçekleşen dini

²⁶⁶Hacikyan, a.g.e., s. 350 – 361; Yovahannes Sarkaw hakkında detaylı bilgi edinmek için ayrıca bkz: A.G. Abrahamian, **Yovhannes Imastasiri Matenagru'tiwne (The Works of Yovhannes Imastater)** Erevan University Publications, Erivan 1956. H. G. Gabrielian, **History of Armenian Philosophy**, Mitk' Publications, Erivan 1976, s. 155.

²⁶⁷ Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 215.; Hacikyan, a.g.e., s. 391 – 427. Ayrıca bkz: G.H. Grigorean, **Hasarakakan-Pilisop'ayakanMitk'e Haykakan Kilikiayum (Social-Philosopcial Thought in Armenian Cilicia)**, Erevan 1979, s. 13, 24. Smbat Saadetian, **Nerses Lambronac'i, Catholicosate Publications**, Beyrut 1981, s. 52-54.

toplantılara katılmış prenlere ve patriklere hitap etmiştir. Kiliselerin birliği ile ilgili çalışmalarda bulunmuş ve Selahaddin Eyyubi'ye de mektuplar yazmıştır.²⁶⁸

Lambron Prensi Oşin'in oğlu olan olarak 1153 yılında dünyaya gelen Nerses Lambronac Yovhannes Vardapat ve Nerses Şarnoli gibi dönemin ünlü isimlerinden ders almıştır. Özellikle 1169'da 16 yaşında iken Nerses Şarnoli'nin himayesine girmiştir. Eğitim hayatından sonra içsel bir yolculuğa çıkma gereği hisseden Lambronac bir ara Kıbrıs'a da giderek huzurlu bir hayat arayışını sürdürmüştür fakat ailesi tarafından tekrar Kilikya'ya çağırılmıştır. 22 yaşında psikopos olarak atanan Nerses Lambronac, Grigor Tlay'ın katolikos seçilmesi ile başlayan kiliselerin birleşmesi tartışmalarına katılmıştır. Latinlerin Dindarlığından etkilenen Nerses Lambronac, *Life of Saint Benedict ve Rule Of Saint of Benedict* isimli eserler ile *Roman Ordinal* isimli eseri Ermenice'ye tercüme etmiştir. Aynı zamanda Latinlerin fakirleri doyurmak için kurduğu aşevlerinden etkilenerek bir benzeri aşevlerini Kilikya Ermenileri'nin fakileri için hayata geçirmiştir.²⁶⁹ Bizans imparatoru Manuel'in Ermenilerden istekleri doğrultusunda toplanan konseylerde ekümenik bir figür olarak Lambronac ön plana çıkmıştır.²⁷⁰

Kilikya Ermeni kültürü incelendiğinde karşımıza üç aşama çıkmaktadır. İlk olarak alfabe çalışmaları ile başlayan kültürel hayat VIII. yüzyılda bölgesel olarak Arap kültüründen etkilenmiş sonrasında ise X. yüzyılda ise kendi iç dinamiklerinden yola çıkarak başka bir boyuta geçmiştir. Özellikle X. yüzyıl Gümüş çağı olarak adlandırılmış bu dönemde felsefe, teoloji laik bir temele oturtulmaya çalışılmıştır. Ortaçağ'ın en hareketli zaman diliminde ve coğrafyasında yaşayan Kilikya Ermenileri, Haçlı seferleri sonucunda Latinlerle kurulan ilişkiler neticesinde XI. ve XII. yüzyıllarda çok daha büyük bir kültürel değişim yaşamıştır. Kilikya kültürel hayatına yöne veren entellektüel isimlerine bakıldığı zaman hemen hepsinin Ermenice dışında muhakkak bir yabancı dil bildiği ve diğer kültürlerle kolay etkileşim içine girdikleri görülmektedir. Dil bilme yetenekleri onlara çeviri yapma imkanı sağlamış bu çevirilerde kültürel hayatın gelişmesine ve yeni fikirlerin oluşmasına imkan vermiştir.

Süryanice, Arapça, Yunanca ve Latince yapılan çeviriler ile tıp, hukuk, tarım, ticaret ve el sanatları gibi alanlarda kendilerini geliştirmeye çalışmışlardır.²⁷¹ Özellikle hukuk alanında XII. yüzyılda önemli bir yol alınmış, Antakya Prenskipliği ve Bizans Devleti'nin yasaları tercüme edilerek kendileride buna benzer yasalar oluşturarak uygulamaya koymuşlardır. Latinlere ait olan eserler başta misyoner amaçlarla çevrilmeye başlanmış ama niteliksel değişimlere neden olmuştur.

²⁶⁸ Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 216, Grigorean, a.g.e., s. 24.

²⁶⁹ İnan, a.g.m., s. 229; Hacikyan, a.g.e., s. 458 – 475.

²⁷⁰ Saadetian, a.g.e., s. 55-63; Grigorean, a.g.e., s. 28-29.

²⁷¹ Hacikyan, a.g.e., s. 458- 461.

Kilikya'nın karmaşık demografik yapısı, yükselen soylu sınıf, kilise ve toplum düzensiz ama hızlı bir değişim içine girmiş artan ekonomik refah seviyesi de XII. yüzyılda meyvelerini vermiştir. Sosyal ahlak, medeni kanunlar, kilise ilişkileri, ekümenizm ve ulusal egemenlik konularına yoğunlaşan aydınlar meseleleri somutlaştırarak din adamlarının dogmatik ve memnuniyetsiz yaklaşımlarından ziyade pratik çözümler üretmiştir.²⁷²

Nerses Şarnoli başta olmak üzere bir çok aydın bu dönemde ruh ve madde tartışmalarına geniş bir yer ayırmıştır. Nerses Lambronac dışında yer alan isimler ruh ve zihnin aktif bedenine ise pasif bir yapıda olduğu görüşünü savurken, Lambronac bedeninde aktif olduğunu ifade etmiştir. Fiziksel ihtiyaçların ruhsal ihtiyaçlara nazaran daha kolay karşılanabildiği, beden ruhu tutkularına sürükleyebileceğini iddia etmiştir. Adalet kavramı da değindiği bir başka kavram olmuştur. Adaletin akıl ve tutkular arasındaki denge ile sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. Lambronac diğer Kilikya aydınlarından farklı bir kimliğe sahip olarak Antik Yunan tarihçisi Thukidides'in klasik tarih teorilerine yer vererek o görüşleri benimsemiştir. İnsan özerkliği ve özgür iradesi Şarnoli tarafından irdelenen konulardan birisi olmuştur. Tanrı'nın dünyadaki kötülüklerle alakası da tartışılan bir başka konu olmuştur. Nerses Şarnoli ve Nerses Lambronac bu konuda fikir ayrılığı yaşamış, Şarnoli, Tanrı'yı dünyadaki bütün kötülüklerden uzak tutmuş ve Lambronac'ı bu konuda kendileri gibi düşünmediği için tenkit etmiştir. Bu konu hakkında Platon, Aristoteles ve bazı Müslüman filozofların görüşlerini de tartışmışlardır.

XII. yüzyıl entellektüelleri sosyal değişim ve reformları acil konular haline getirmişler ve bununla meşgul olmuşlardır. Örneğin Nerses Şarnoli toplumu, din adamları, yöneticiler, vatandaşlar, tarım işçileri ve kadınlar olarak altı sınıfa ayırmıştır. İnsanların rehaf ve kaderinin iyi ve bilge bir yönetici tarafından yönetilmesi gerektiğine bağlı olduğuna inanarak siyaset alanı ile ilgilenmişlerdir. İyi bir liderin nitelikli danışmanlara ihtiyacı olduğunu böylece tekel gücünün kötüye kullanamayacağı nasihatinde bulunmuştur. Ayrıca geçmişte büyük yoksulluklara ve adaletsizliklere sebep olan iki nedenden bahsetmişler ve bunları yöneticilerin acımasız sömürsü ve bu sömürü sonucunda fakirleşen halklar ile bu acımasızlığa son verecek ve muhtaçlara yardım edecek yasaların yokluğu olarak açıklamışlardır.

Yabancı olan herşeye baştan karşı çıkılmasını yanlış ve akılsızca bularak, Ermeni olmanın abartılan övgülerini redetmişlerdir. Halkların birbirine düşman olmalarından kaçınmaları birbirlerine boşuna düşmanlık beslememeleri gerektiğini ifade etmişlerdir. Din ve ahlakın aynı alana ait olduğu ve birlikte ele alınmasını sağlamışlardır. Ermeni kilisesinde yaşanan dini uyumsuzlukların siyasi nedenlerden kaynaklandığına dikkat çekerek bu nedenleri eleştirmişlerdir.

²⁷² Dadoyan, a.g.e., V. II, s. 225.

İnanç meselesi ile ilgili olarak Nerses Şarnoli, ayin ve geleneklerin inanca hiçbir şey katmadıkları gibi hiçbir şey de eksiltmediğini ileri sürmüştür. Bu konuda Nerses Lambronac ve Grigor Tlay da tıpkı Şarnoli gibi düşünmüşlerdir. Kilikya Ermenilerinin kendi iç dinamiklerinde meydana gelen bu değişimler kültürel yönden daha üstün olan aristokrat ve soylu sınıfı daha fazla etkilemiş şehirleşmenin ve zenginliğin artması ile siyasi otorite ve kiliseye karşı bir direniş benzeri oluşumlar göstermelerine neden olmuştur. Kilisenin ve siyasi otoritenin en ufak bir eleştiriye karşı sert bir tutum göstermeleri değişim talebinde bulunan kişileri Narkeac örneğinde olduğu gibi sapkınlıkla suçlamaları kısmen etkili olsa da değişen zamanın şartlarıyla etkisiz hale gelmiştir. Ortaçağ insanın umutsuz, içe kapanık halinden sıyrılmayı başaran insanlar her toplumda olmuş ve şartların değişmesine öncülük yapmıştır. Kilikya Ermenilerinde Grigor Narekac'ın M. 900'lü yıllarda öncülüğünü yaptığı bu değişim hareketi 200-300 yıl içinde Kilikya Ermeni sosyal ve kültürel hayatını çok derinden etkilemiş ve gelişerek devam etmiştir.

Latinlerle kurulan ilişkilerde tüccarların Kilikya Ermeni aydınlarını desteklemesi, Ermenilerin Latince'yi öğrenerek tercüme faaliyetlerinde bulunmaları da Haçlı seferleri esnasında yaşanan etkileşimin en önemli noktalarından biri olmuştur. Platon, Aristoteles gibi aydınların çevireleri zaten çok öncesinde yapılmaya başlamış olduğundan Latince ile yapılan tercümelerde kültürel birikimin daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Böylece Latinler, Kilikya Ermeni aydınlarının kendilerini daha özgür bir ortamda ifade etmelerine doğrudan ve dolaylı yoldan destek olmuştur.

SONUÇ

Tarih boyunca her devlet ve millet kendi kaderini tayin etmek için bir güç mücadelesi içine girmiştir. Özellikle stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan devlet ve milletler varlıklarını temin edebilmek için çok daha fazla uğraş vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu güç mücadelesi tarih boyunca farklılık gösteren bir takım unsurlarca mümkün olmuştur. İlk çağlardan günümüze gelene kadar ordusu ve ekonomisi güçlü olan bu mücadelelerden kazanan taraf olarak ayrılmıştır. Günümüzde ise sadece ordunun sayısal üstünlüğü ya da ekonomi gücü elinde bulundurmak için tek başına yeterli olmamakta gelişen teknolojiye ayak uyduran ordusunu bu teknolojik gelişmelere göre dizayn eden uluslararası siyasette söz sahibi olmaktadır. Savaşların, göçlerin, ölümlerin ne kadar sarsıcı sonuçlarının olabileceğini yakından gördüğümüz bir coğrafya da yaşam sürüyor olamamız geçmişi anlamam açısından bizim için büyük bir önem arz eder.

Anadolu toprakları günümüzde olduğu gibi geçmişte de büyük ticaret yollarına, verimli arazilere ev sahipliği yapmış bu nedenle de devam olarak göç almış akınlara maruz kalmıştır. Çalışma konumuz olan Ortaçağ zaman dilimine bakıldığında zaman henüz 10. Yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarının kaderinin yüzyıllar boyunca değiştirecek olan bir kavmin bu topraklara keşifler yaptığını görülmektedir. Orta Asya'dan gelen Oğuz boyları bu bereketli toprakların kendilerine yeni bir yurt olabileceğini idrak etmiş ve 1071 yılında tarihin akış seyrini değiştirecek bir savaş meydana gelmiştir. Malazgirt savaşı neticesinde Bizans'ı yenilgiye uğratan Türkler bu toprakların yeni ve kalıcı sakinleri olmuştur. Bizans ve Anadolu'da meskun olan diğer etnik unsurlar için bu yeni düşman karşısında var olma mücadelesi baş gösterince batıdan yardım istenilmesi zorunlu hale gelmiştir. Hristiyan Birliği kurma hayalleri güden tek hakim güç olmak isteyen papalık bu yeni düşman karşısında yardım çağrılarını yapılan tek otorite olmuştur. Bizans'tan çok daha önce coğrafi yakınlık sebebi ile Ermeniler papalığa mektup yazarak yardım istemiştir. Artan Türk baskıları karşısında Bizans'ta yardım istemek zorunda kalınca papalık bu çağrılar karşısında tarihin seyrini değiştirecek başka bir olayın meydana gelmesine öncülük etmiş ve Haçlı orduları tesis edilmiştir.

Haçlılar sadece Ortaçağ'da oluşturulan bir askeri harekate verilen isim olmanın ötesinde o tarihten sonra Müslüman Doğu dünyası ile Hristiyan Batı dünyasının her karşı karşıya gelmesinde ortaya çıkan bir zihniyeti temsil etmesi açısından günümüzde bile var olan bir anlayışın adıdır. Bu nedenle tarihi olaylar ve kavram yaşanmış ve bitmiş şeyler olmaktan ziyade ruhu devam eden olaylar bütünü olabilmektedir. Orta Avrupa'da büyük vaatlerle süslenmiş hayallerle yola çıkan Haçlılar, Doğu'ya geldiklerinde durumun anlatılan gibi olmadığını müşahade etmişlerdir. Yaşanılan bu hayal kırıklığı karşısında siyasi olarak kazanım elde etme yolunda mücadelelerine

devam etmişler ve bu noktada kendilerine en büyük desteği Kilikya Ermenilerin'den görmüşlerdir. Kilikya ve Armenia bölgesinde dağınık halde bulunan aralarında aynı dinden olmaları dışında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan Ermeniler, Haçlılara yardım etme konusunda ortak hareket etmiştir. Bu ortak hareketin bir amacı da siyasi destek olarak varlıklarını temin ederek dağınık halde bulunan diğer Ermeni kontluklarını hakimiyet altına almak istemeleri olmuştur. Ermeni prensleri Haçlı seferlerine büyük löçüde bizzat katılınca iki taraf arasında askeri ve siyasi birlikteliğin ötesinde dosthane ilişkilerde kurulmuş bu durum ilerleyen zamanlarda evlilikler yoluyla akrabalık bağına dönüşmüştür.

Haçlı seferlerini başlatan çağrışı yapan iki taraftan biri Ermeniler ike diğer taraf ise Bizans olmuştur. Fakat seferler sırasında Bizans ve Haçlılar arasındaki ilişkiler çok daha sert bir tutum üzerine kurulmuştur. Henüz I. Haçlı seferinde ordular Bizans tarafından başkente bile sokulmadan Anadolu topraklarına kanalizasyon çalışmaya çalışmıştır. Bizans'ın bu tutumunun nedeni yardım için papalığa başvuru yaptığında kendilerinin destek olmak için ücretli askerler istemesine rağmen papalığın çağrışıyla geniş halk kitlelerinden oluşan bir ordunun kurulması olmuştur. Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena eseri Alexiad'da bu duruma değinerek "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerin hareket geçmesinden" büyük endişe duyduklarını dile getirmiştir. Bu nedenle Bizans imparatorluğu bu denli büyük bir yığın kendi siyasi ve toprak bütünlüğüne zarar vermesi önlemek için tedbirler almış Pierre l'Ermite komutasındaki öncü birlikleri İstanbul'da komuta altında tutmakta zorlanınca önce İzmit'e ardından Yalova'ya göndermiş böylece başkenti güvence altına almaya çalışmıştır. Görüldüğü gibi Haçlıların muhtemelen en önemli müttefiki olacak olan Bizans enüz seferlerin en başından itibaren mesefali bir pozisyon almıştır.

Yabancıları oldukları Anadolu topraklarına Haçlılara en büyük desteği ise Ermeniler vermiştir. Seferlere bizzat iştirak eden Fransızlar, Normanlar veya Almanlar kadar çok hizmette bulunan Ermeniler, Haçlıların kendilerini Türk baskısından kurtarıcağına inanmış bu nedenle bölgede kurulan Haçlı kontluklarının oluşmasına büyük destek sağlamışlardır. Haçlılar nazarından bakıldığında ise dönemin Ermeni ve Süryani kaynaklarında ilk başlarda dosthane olan ilişkiler zamanla Haçlılar tarafından Ermeni prenslerinin saf dışı edilmesi ile sonuçlandı şeklinde ifade edilmiştir. Buna rağmen Haçlılar ve Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler tüm seferler boyunca devam etmiştir. Dönemin şartları incelendiğinde Kilikya Ermenileri siyasi varlıklarını önce tesis ettirmek sonrasında ise varlığını devam ettirmek için kendisinden daha güçlü birinin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Haçlılar genel siyaset dahilinde en büyük müttefikleri olmasına rağmen zaman zaman Haçlılara karşı Türklerle veya Türklere karşı Haçlılarla işbirliğine gitmişlerdir. Yine Moğolların Anadolu'yu istila ettikleri zamanda Moğollarla iyi ilişkiler kurmuşlar hatta bizzat Karakorum'a giderek Moğol sultanlarını ziyarette bulunmuşlardır.

Kilikya Ermenileri, Moğollarla sadece siyasi işbirliği kurmanın dışında dini olarak da bir birlik kurmak istemiş ve bu birliğe Haçlıları da dahil etmek arzusunda olmuşlardır. Fakat bu planları hayata geçmemiştir. Haçlı seferleri 200 yıl kadar bir süreçte gerçekleştiği için iki taraf arasında kültürel ve dini anlamda da münasebetler yaşanmıştır. 1291 yılında Akka kentinin Müslümanlarca geri alınması ile fiiliyatta nihayete eren Haçlı seferlerinden sonra yaklaşık 90 yıl kadar daha varlığını devam ettiren Kilikya Ermenileri 1375 yılında Memlüklü saldırılarına dayanarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Tarih boyunca Ermeni toplumu içinden çıkararak bir siyasi birlik kurmaları, devletleşme olarak tabir edilebilecek krallık kurabilmeyi başarmışlardır. Siyasi birliğin tesis edilmesi kültür medeniyet etkileşiminde katkıda bulunmuş dağınık halde yaşayan Ermeniler bir siyasi birliğin altında yaşamaya başlayınca insanların bir arada yaşamasının doğal sonucu olarak ortak bir kültür payesi ortaya çıkmıştır. Kilikya Ermenileri ana toprakları olarak nitelendirilebilecek Armenia topraklarına göre yüksek bir kültür hayatına sahip olan Ermeniler bir çok aydın isme sahip olmuş bu isimler düşünce hayatına katkı sağlamışlardır. Böylece Ermeni siyasi, kültür ve medeniyet tarihi açısından Kilikya Ermenileri önemli bir yere sahiptir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Abrahamean, A.G., (1956), **Yovhannes Imastasiri Matenagru'tiwne (The Works of Yovhannes Imastater)**, Erevan University Publications, Erivan.

Aksarayi, Kerimüddin Mahmud, (2000), **Müsameretü'l Ahbar**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.

Altan, Ebru, (2007) "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı; Fulcherius Carnotensis", **İÜEF Tarih Dergisi**, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 45-50.

_____, (2015/2), "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri, **Şarkiyat Mecmuası**, (2), 85-94.

_____, (2003), **İkinci Haçlı Seferleri (1147-1148)**, TTK Yayınları, Ankara.

Andreasyan, Hrant D., (1949), "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", **Tarih Dergisi**, 1 (1), 401-438.

Atiya, Aziz S., (2005), **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), Doz Yayınları, İstanbul.

Ayan, Ergin, (2007), "Ermeni-Haçlı İşbirlikleri", **Ermeni Araştırmaları**, (26), 49-71.

Ayas, Mahmut Kemal, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", **Türkiyat Mecmuası**, V, Ankara.

Aydın, Mehmet, (2005), "Fransiskanlar", **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Din Bilimleri Yayınları Konya.

Azîmi, Ebu Abdullah Muhammed el, (2006), **Azîmi Tarihi (Selçuklularla Dönemiyle İlgili Bölümler) (H. 430-538 = 1038/39- 1143-1144)**, Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara.

Cahen, Claude, (2016), **Haçlı Seferlerinde Doğu ve Batı**, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Caloyan, K., (1975), **Hayoc Pilisopayutean Patmutiwn (History of Armenian Philisophy)**, Erevan Haykokan SSH GA Publications, Erivan.

Carnotensis, Fulcherius, (2009), **Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak**, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

_____, (1921), **Gesta Francorum Hiesrosolimitana Peregrinantum**

- (1095-1126), RHC, Occ., III, 360-485 terc. August C. Krey, **The Firs Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants**, Princeton, 1921 ve ed. E. Peters, (1971) **The Chronicle of Fulcher of Chartres and other Source Materials**, Philadelphia, Türkçe ter. A. Can, (1998) **Fulcheris Carnotensis'in Haçlı Vekayinamesi'nin Türkiye ile İlgili Olayları da İçine Alan Birinci Kitabının Tercümesi**, İstanbul.
- Cinemre, İlhami Tekin, (Ocak 2019) Genç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması, **Asia Minor Studies Journal**, 7 (1), 95-105.
- _____, (Mart 2019), "Genç Antik Çağ'da Savaş ve Barış: II. Constantius vs II. Shapur", **Tarih Okulu Dergisi**, Y. 9 (XXV), 697-718.
- Cöhce, Salim, (2014), "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, 1, TTK Yayınları, Ankara,
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, (1999), **Tarih-i Cihangüşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara.
- Çoğ, Mehmet, (2016), "Haçlı Seferlerinde Ermeni Kilisesi-Papalık Dini Münasebetleri", **Tarih Okulu Dergisi**, No. 25, 177-193.
- _____, (2016), "Ortaçağ Ermeni Literatüründe Hz. Muhammed Algısı", **Tarih Okulu Dergisi**, Y. 9, (XXVI), 1-14.
- Dadoyan, Seta B.,(2013) **"The Armenians in the Medieval Islamic World "Paradigms of Interaction, Seventh to Fourteenth Centuries"**, Volume Two, Transactions Publishers New Jersey.
- Demir, Muzaffer, (2014), "Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95-M.S. 118)", **Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ**, 1, TTK Yayınları, Ankara.
- Demirci, Kürşat, (1998), "Hristiyanlık", **İA**, 17, TDV Yayınları, İstanbul, 345-348.
- Demirkent, Işın, (2007), "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", **Haçlı Seferleri Tarihi- Makaleler- Bildiriler-İncelemeler**, Haz. Ebru Altan, Dünya Kitapları, İstanbul.
- _____, (1990), **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, I, TTK Yayınları, Ankara.

- _____, (2007), Haçlı Seferleri Tarihi Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Haz. Ebru Altan, Dünya Kitapları, İstanbul.
- _____, (2002), “Haçlı Seferleri ve Türkler”, **Türkler**, 6, Yeni Türkiye Yayınları, 651-668.
- Düzgün, Şaban Ali, (2007), “Bir Şiddetin Anatomisi; Müslüman ve Latin Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler”, **Eskiye**, (4), 18-36.
- Ersan, Mehmet, (2014), “Ermenilerin Nazarında Haçlılar”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, 2, TTK Yayınları, Ankara.
- _____, (1997), “Rupenliler Dönemi’nde Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Prencipliği’nin Çukurova’da Hakimiyet Mücadelesi”, **Tarih İnceleme Dergisi (TİD)**,(XIII),İzmir, 83-95.
- Erzen, Afif, (1940), **Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft**, Roberte Noske Yayınları, Leipzig.
- Esen, Salihe, (2015), **Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesi’ndeki Yeri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi – Sosyal Bilimler Entitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Etmekjian, James, (1985), **Histry of Armenian Literature: Fifth to Thirteenth Centruy**, New York .
- Forse, James H., (1991), “Armenians and the First Crusade”, **Journal of the Medieval Hsitory**, (17).
- Fraze, Charles A., (1976), “The Cristian Church in Cilician Armenia: It’s Relations with Rome and Constantinoble to 1198”, **Church History**, 45(2), Cambridge.
- Gabrielan, H. G., (1976), **History of Armenian Philosophy, Mitk’ Publications**, Erivan.
- Grigor, Aknerli, (1954), **Moğol Tarihi**, (Çev. Hrant Andreasyan). İstanbul.
- _____, (2013), **Okçu Milleti’nin Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Grigorean, G.H. (1979), **Hasarakakan-P’ilisop’ayakanMitk’e Haykakan Kilikiayum (Social-Philosocial Thouhgt in Armenian Cilicia)**, Erivan.
- Grousset, Rene, (2005), **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul.

- Gül, Muammer, (2014), “İlhanlı-Ermeni İlişkileri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, III, TTK Yayınları, Ankara.
- Gümüş, Nebi, (2014), “İslam Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, 1, TTK Yayınları, Ankara.
- Hacikyan, Agop J., (2002), **Armenian Literature Volume II From The Sixth to The Century**, Wayne State Universtiy Press, Detroit.
- Halfer, Peter, (2006), “Papacy, Catholicosete and the Kingdom of Cilician Armenai”, **Armenian Cilica**, Eitd. Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, Costa Mesa,: Mazda Publishers, California.
- İbn Kesir, (1995), **El-Bidâye ve'n- Nihâye**, XII Cilt, (Çev. Mehmet Keskin), Çağ Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Kalânîsîf, (1908-1932), **Zeyl Tarih Dımask**, neşr. Henry F. Amedroz, Beyrut; **The Damascus Chronicle of the Crusades**, (Çev. H.A.R. Gibb), London.
- İlter, Erdal, (2002), “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları**, 2 (6), E.A.E. Yayınları, Ankara.
- İlyas, Gökhan, (2002), “Kilikya Ermeni Prenslığı'nin Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri”, **Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu**, Kahramanmaraş.
- İnan, Zeynep, (2014), “I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni- Latin İlişkileri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)**, 2, TTK Yayınları, Ankara.
- İzzeddin ibn'ül Esir, (1958), **El Kâmil Fit Târîh**, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), Bahar Yayınları, İstanbul.
- Kaçar, Turhan, (2014), “ Genç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, 1, Ankara: TTK yay.
- Kallosyan, Kevork, (2014), “Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü”, **Yeni Türkiye**, (60), Ankara.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, (1990), **Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu'nun Tarihi**, Kök Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Mahmut, (2000), “İskender”, **İA**, 22, TDV Yayınları, İstanbul, 557-559.

- Kedar, Benjamin Z. (), “Latins and Oriental Christians in the Frankish Levant 1099-1291”,
Frank, Muslims and Oriental Christians in the Latine Levant Studies in Frontier Accularition.
- Kemaloğlu, Muhammet, (2013), “Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları” **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Karabük, 1-32.
- Kesik, Muharrem, (2006), “Türk- Ermeni İlişkilerinin İlk Safhaları”, **Çeşitli Yönleriyle Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Khoniates, Niketas, (1995), **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara.
- Kılıç, Davut, (2008), “Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü”, **FÜİFD**, Y. 13, S. 1, Elazığ.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, (Ağustos-Eylül-Ekim 2005), “Ortaçağın Orta Malı Olmadığına Dair”,
Doğu Batı Dergisi, (33), Y. 8, 69-80.
- Kırpık, Güray, (2009), “Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları”, **Turkish Studies**, 4/3, İstanbul.
- _____, (2007), “Haçlı Seferlerinde “Tanrı Barışı” Müessesesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (16).
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1983), “Selçuklulardan Önce ‘Armenya’ya /Yukarı-Ellere Hâkim Olanlar (MÖ. IV BİN-MS. 1064)”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 26 Mayıs 1983)**, İzmir.
- Koca, Salim, (2017), “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”,
Gazi Akademik Bakış, 10 (20), Ankara.
- Komnena, Anna, (1996), **Alexiad (Anadolu ve Balkan Yarımadasında imparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi, Malazgirt Sonrası)**, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- Konnamos, Ioannes, (2011), **Ioannes Konnamos’un Historiası**, Yay. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara.
- Kök, Bahattin, (2007), “Nureddin Zengi, Mahmut”, **İA**, 33, TDV Yayınları, İstanbul, 259-262.
- Küçük, Abdurrahim,(1996), “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, **AÜİFD**, XXV, Ankara.
- Külekçi, Cahit, (2014), “Türk-Ermeni Sosyal Münasebetleri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**

- (**İlkçağ&Ortaçağ**), I, TTK Yayınları, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Erol, (2002), "10-11. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", **Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri**, 2, Ankara.
- _____, (2005), "I. ve II. Haçlı Seferlerinde Latin Ermeni İlişkileri", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 34/5, Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Mateos, Urfalı, (1962), **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. Hrant Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara.
- Mayor, Adrienne, (2014) "Common Cause Versus Rome: The Alliance Between Mithradates IV of Pontus and Tigranes II of Armenia 94-66 BCE", **Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ**, 1, TTK Yayınları, Ankara.
- Michel, Tomas, (1992), **Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş**, Cihan Basımevi, İstanbul.
- Narek, Gregorie De, (2000), **Tragedie: Mateaan Olbergut Ean**, Le Livre De Lamentation (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium), Peeters Pub & Booksellers.
- Nersessian, Sirarpie der, (1969), "The Kingdom of Cilician Armenia", **History of Crusaders**, 6. University of Winconsin Press, Madison.
- Nomiku, H. A., (1997), **Haçlı Seferleri**, (Çev. Krinton Dinçmen), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet, (2014) "Haçlı Seferlerinin Ortaya Çıkışı ve (Doğu-Batı Dünyaları Açısından) Doğurduğu Sonuçlar", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 14 (3), Ankara.
- Ostrogorsky, Georgiy, (2011), **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara.
- Özaydın, Abdulkerim, (1999), "İbn Kesîr", **İA**, 20, TDV Yayınları, İstanbul, 132-134.
- _____, (2000), "İbnü'l Kalânîsî", **İA**, 21, TDV Yayınları, İstanbul, 99-100.
- _____, (2000), "İbnü'l İbri", **İA**, 21, TDV Yayınları, İstanbul, 92-94.
- _____, (1997), "Halil b. Kalavun", **İA**, 15, TDV Yayınları, İstanbul, 319-320.
- Özdaşlı, Esmé, (2017), "Alban Kültürü Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", **Tarih ve Arkeoloji**, Eylül, 557-566.

- Rubruck, Wilhem Von,(2001), **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Saadetian, Smbat, (1981), **Nerses Lambronac'i**, Catholicosate Publications, Beyrut.
- Sağır, Güner, (2014), “Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, 1, TTK Yayınları, Ankara.
- Sebeos, (1985), **History**, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York.
- Setton, Kenneth M., (1969), **A History of the Crusades Volume: First Hundred Years**, University of Wisconsin Press, Wisconsin.
- Sevim, Ali, (2001), **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK Basımevi, Ankara.
- Seyfeli, Canan, (2011), “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, **OMÜİFD**, (30), Samsun, 1-28.
- Söğüt, Bilal,(1998), **Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Smith, Jonathan Riley, (2005), **Haçlılar Kimlerdi?**, (Çev. Berna Kılınçer), Bileşim Yayınları, İstanbul.
- Sparapet’s, Smbat, (2005), **Chronicle**, (Nşr. R. Bedrosian), New Jersey.
- Strabon, (2000), **Geographika , Antik Anadolu Coğrafyası**, Kitap XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, İstanbul.
- Sümer, Faruk, (1963), “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1, Ankara.
- Şakiroğlu, Mahmut, (1996), “Haç”, **İA**, 14, TDV Yayınları, İstanbul, 524-525.
- Şeşen, Ramazan, (2009), “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **İA**, 36, TDV Yayınları, İstanbul, 337-340.
- _____,(2018), **Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî**, 5. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Tezcan, Mehmet, (2014) “İran Armeniası (Pers Armenia), **Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ & Ortaçağ)**, 1, TTK Yayınları, Ankara.
- _____, (2007), “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, **Omejian Pritsak Armağanı**,

Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya.

Toynbee, Arnold J., (2000), **Hrisityanlık ve Dünya Dinleri**, (Çev. Mehmet Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya.

Turan, Osman, (2000), **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Tümer, Günay, (1986), “Çeşitli Yönleriyle Din”, **AÜİFD**, XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Türk Dil Kurumu, (2005), **Türkçe Sözlük**, Ankara.

Uras, Esat, (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, Ankara.

Usta, Aydın, (2008), **Müslüman Haçlı Siyasi İttifakları Çıkarlarının Gölgesinde Haçlı Seferleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Ünal, Ahmet – GİRGINER, K. Serdar, (2007), **Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kiliky'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji (kizzuwatnalı Kraliçe Pduhepa ve Yerleşme Alanları Rehberi Ekleriyle Birlikte)**, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul.

Ünal, Ahmet, (2006), “Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Arkeoloji Özel Sayısı**, Adana.

Yinanç, Refet, (1983) “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler” **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir.

Zeller, Renee, (1997), **Aziz Fransua**, (Çev. Pamir Dominik), Güler Basımevi, İstanbul.

Zoroğlu, Kamil Levent, (1994), “Kelenderis'in İlk Çağ Tarihi Hakkında Notlar”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara.

http://www.armenian-history.com/images/maps/Cilician_Armenian_Kingdom.png

<http://rbedrosian.com/Maps/shpha68.ht>

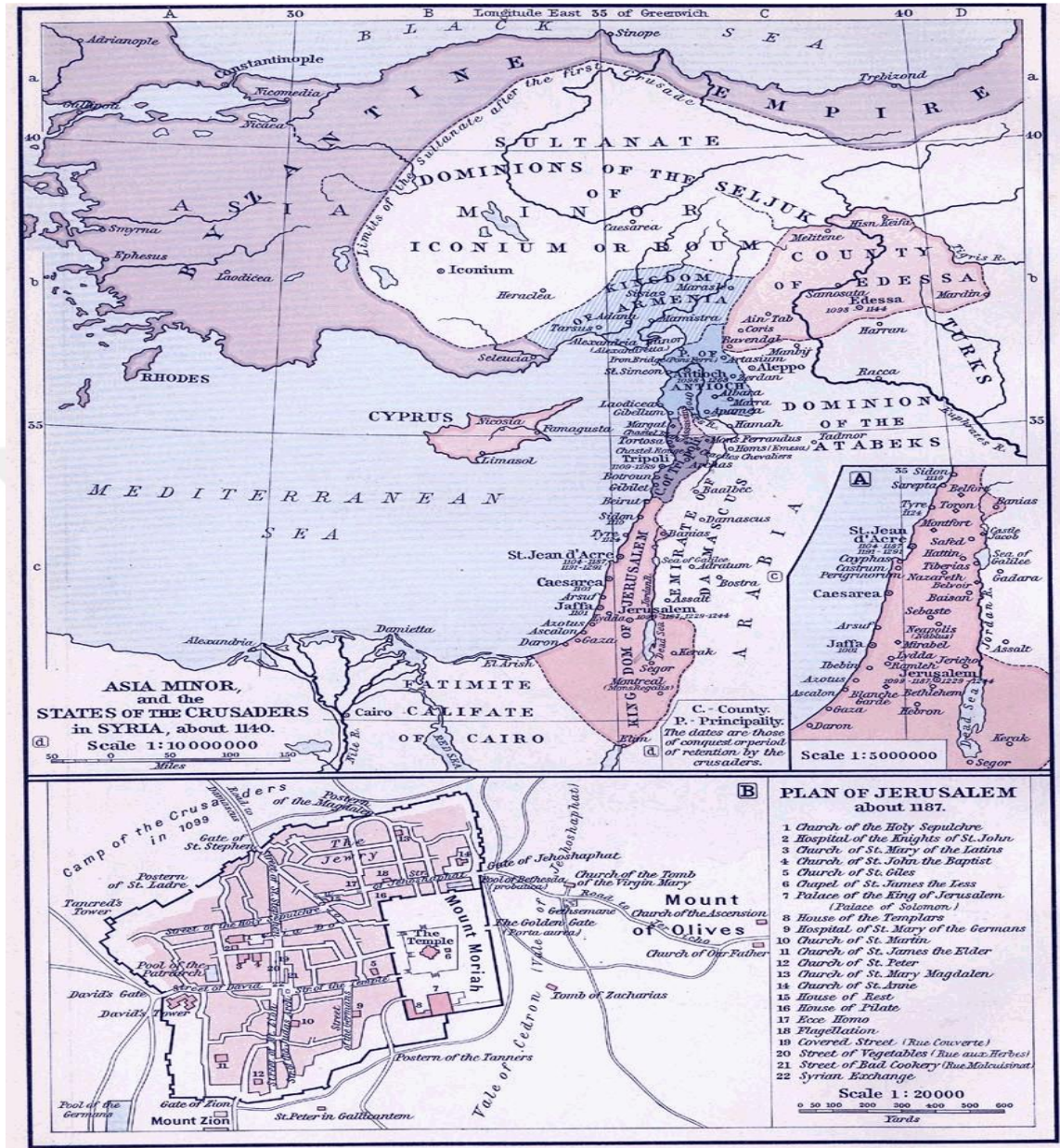
EKLER

Ek : 1 Kilikya Ermeni Krallığı 1199-1375

Kaynak: http://www.armenianhistory.com/images/maps/Cilician_Armenian_Kingdom.png

Ek: 2 Haçlı Sseferlerinde Anadolu ve Kudüs

Kaynak: <http://rbedrosian.com/Maps/shpha68.ht>

ÖZGEÇMİŞ

Arzu PERÇİN, 20.04.1991 tarihinde Sinop İli Boyabat İlçesi'nde doğdu. 2004 yılında Güzeltepe İstiklal İlk Öğretim Okulu'nu; 2009 yılında Çayırova Güzeltepe Fevzi Çakmak Lisesi'ni 2014 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi – Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2014 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.

PERÇİN, evli olup İngilizce bilmektedir.

